

Reflexe critice

PLEDOARIE PENTRU O NOUĂ DISCIPLINĂ ÎN ROMÂNIA: ISTORIA RECENTĂ*

Între 7-8 aprilie 2000, se desfășurau, la Colegiul Noua Europă din București, lucrările simpozionului internațional privind situația istoriei recente pe continentul european. Participanții, cei mai mulți prestigioși, veneau din diverse țări: Franța, Germania, Olanda, Polonia, Ungaria, Statele Unite ale Americii, Australia și, evident, România. Cu toate că istoricii dominau ca număr, nu au lipsit sociologii și politologii. Prin simpozionul care a avut loc în urmă cu trei ani, organizatorii își propuseseră inițierea unor discuții “privind definirea câmpului cronologic și problematic al istoriei recente, [...] natura particulară a surselor de care ea se slujește și chestiunile specifice metodologiei”. În acel moment se făceau ultimele pregătiri în vederea înființării unui institut de istorie recentă în România. Ca o paranteză, “se auzise” între profesioniști, încă de prin 1998-1999, că urma să se înființeze o asemenea instituție, dar nimic concret nu ajunsese la cunoștința noastră. Cel puțin nu la Iași. Chiar în același an 2000, la București se constituia, sub conducerea lui Andrei Pippidi și cu largul sprijin al lui Coen Stork, fost ambasador al Olandei în România, Institutul Român de Istorie Recentă.

La aproape doi ani după desfășurarea simpozionului, o mare parte a lucrărilor prezentate atunci au fost reunite în volumul cu titlul *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*. Deși comunicările au fost susținute în limbi de circulație internațională, în volum ele au apărut în limba română, ceea ce le-a făcut accesibile mai multor cititori. Volumul recent apărut se dovedește foarte interesant pentru cercetătorii istoriei contemporane, dar poate fi util pentru un segment mult mai larg de public. O prezentare extinsă a ideilor principale ale textelor conținute de *Istoria recentă...* credem că este cea mai potrivită manieră de abordare și de aducere la cunoștința celor interesați a conținutului volumului. De altfel, trebuie specificat că lucrările editate de Colegiul Noua Europă se dovedesc deosebit de utile pentru cei preocupați de științele sociale, dar din păcate aceste lucrări au o circulație foarte restrânsă. Cele 19 articole ale tomului sunt ordonate în patru secțiuni: I. *Istorie recentă*; II. *Episoade ale istoriei secolului XX*; III. *Problema surselor*; IV. *Implicații instituționale și etice în studiul istoriei recente*.

Michel Trebitsch, cercetător la Institut d’Histoire du Temps Présent, Paris, atinge “Statutul evenimentului în istoria timpului prezent” (p. 12-32). El se ocupă doar de problemele pe care le pune periodizarea istoriei timpului prezent (denumirea uzitată în Franța pentru a desemna îndeosebi perioada de după al doilea război mondial). Istoricul parizian propune “o periodizare cu geometrie variabilă”, marcată de două repere mobile: “în amonte, durata unei vieți omenești (cea a martorilor); în aval, frontiera încă și mai dificil de trasat dintre momentul prezent și clipa trecută, dintre ceea ce ne aparține încă și ceea ce am lăsat în urmă”. Deși în România avem o experiență nefericită în privința

* *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*, București, Colegiul Noua Europă, 2002, 326 p.

periodizării, unii nerenunțând la clișeele vulgatei marxiste, alții cerând radical renunțarea la “barierele” cronologice, nu putem totuși decât să fim de acord că orice periodizare reprezintă “răspunsul dat unei nevoi databile” și că aceasta “conferă sens și produce coerență”, chiar dacă uneori în mod excesiv. Istoria timpului prezent investighează “timpul scurt”, de doar jumătate de secol, ceea ce face dificilă, dacă nu imposibilă, cercetarea duratei lungi. Michel Trebitsch opinează că această istorie nu poate fi decât “evenimentială”, adică să se concentreze asupra unei serii de evenimente. Problema este că, după discreditarea braudeliană a evenimentului, ar putea exista rețineri față de istoria evenimentială. Numai că termenul nu trebuie să producă neînțelegeri. Teoreticienii ultimelor decenii (Reinhart Koselleck, Paul Ricoeur, Michel de Certeau, Bernard Lepetit, François Hartog etc.) au propus, în contextul așa-numitelor “reîntoarceri” (Marcel Gauchet), inclusiv a evenimentului (alături de politic, individ, narațiune etc.), diverse interpretări asupra evenimentului, fiind interesați nu atât de evenimentele propriu-zise, ci de construcția, de edificarea lor în timp, de reutilizările acestora. De fapt, evenimentul nu există în afara reprezentării sale, el “nu e observabil cu ochiul liber, ci întotdeauna deja mediat prin limbaj, el nu poate exista, deci, în afara construcției sale”. Michel Trebitsch vede istoria timpului prezent ca parte a istoriei contemporane, de care se deosebește totuși, fiind un “front de înaintare”, un “spațiu al experienței și al reconstrucției permanente a temporalităților”.

Alexandru Zub propune o temă interesantă: “Istoricul în fața duratei imediate: aportul ego-istoriei” (p. 33-51). Referințele sunt preponderent franceze, dar și cele românești ocupă un loc important. Ajuns la momentul reflecției asupra propriului parcurs istoriografic sau, mai larg, biografic, istoricul ieșean, mergând pe urmele altor specialiști, atrage atenția că cercetătorul trăiește într-un prezent de care nu poate face abstracție, dincolo de reținerile unora sau altora, un prezent aflat la întretăierea dintre trecut și viitor. Profesionistul investigării trecutului este în același timp și martor și cercetător. Survolând lumea istoricilor și produsele muncii lor, autorul remarcă o “întoarcere a ego-ului”, a (auto)biografiei. Este vorba de relatarea experienței, de o mărturisire, o confesiune. Istoricii care și-au scris memoriile ori istoria propriilor idei au fost numeroși, atât în secolul XIX, cât și în cel încheiat de curând. De altfel, secolul XX, cu crizele sale, a dat un impuls “apetenței confesive a istoricilor”. În privința studiului prezentului, acesta “nu e doar posibil ci și necesar, cu atât mai mult cu cât el ar fi asumat de profesioniștii duratei. Existența istoricului devine obiect al cercetării, uneori al propriei anchete”. Istoriografia română în ansamblu se află într-un moment de criză, ego-istoria nereprezentând o excepție, constată autorul.

Cercetător la CNRS, Paris, Jean-Charles Szurek atinge o problemă delicată în articolul “Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante” (p. 52-74). Autorul explică mai întâi termenii utilizați în titlu, apoi identifică posibilele obstacole. Memoria a ajuns un subiect frecventat de istorici abia în ultimele două-trei decenii. Acțiunile cu caracter memorial iau amploare în întreaga Europă, cunoscând o paletă largă: comemorări, dezvoltarea societăților de istorie locală, cercetări în arhive, înființarea de muzee, renașterea unor sărbători și ritualuri etc. Investigând aceste aspecte în lucrarea *Les lieux de mémoire*, Pierre Nora concluzionează că există o “tiranie a memoriei”. Acțiunea memoriei se produce în prezent, plasând trecutul în centrul său. Memoria joacă un rol important în crearea și manifestarea identităților. Memoria este însă selectivă, existând subiecte preferate și subiecte incomode, acestea din urmă neîubite nicăieri. Propunând definiții, autorul notează că “o memorie democratică este o memorie care admite justetea și validitatea memoriei opuse, dușmane”, iar prin trecuturi traumatizante trebuie să

înțelegem “acele perioade din istorie care afectează în mod profund, durabil și colectiv societățile și care, prin dimensiunea lor criminală și represivă, exprimă caracterul ireversibil al anumitor acțiuni în spațiul social și structurile sociale”. Noțiunea de trecut traumatizant este însă imprecisă, întrucât ceea ce este traumatizant pentru un segment social nu este și pentru altul, sau ce este pentru o societate nu este și pentru alta. Între obstacolele din calea unei memorii democratice, Jean-Charles Szurek identifică: 1. rolul social al istoricului și al justiției (având în vedere că “între logica istoriei și cea a justiției, rezultând din constrângeri impuse de propriile ei proceduri, compatibilitatea este dificilă”); 2. memoria răzunătoare (aceasta suprimând travaliul memoriei). Autorul este de acord că există un dezechilibru al memoriilor, dar crede că de preferat ar fi nu denunțarea situației, ci înțelegerea acestei stări de lucruri, adică utilizarea întrebării “de ce?”. Concluzia este că “o memorie democratică nu trebuie nici să se înșele asupra doliului [...], nici să se lase copleșită de căutările identitare [...], nici să se preteze la intrigi politice [...]. Ea trebuie să cunoască și să înțeleagă tragedia tuturor celorlalți”.

În “Istorie contemporană și istorie recentă în România” (p. 75-86), Florin Țurcanu, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, face o scurtă incursiune în trecutul instituirii istoriei contemporane ca disciplină academică în România comunistă, sub strictul control al regimului, servindu-i acestuia ca instrument ideologic. În anii totalitarismului, istoria contemporană nu a atins un nivel credibil de profesionalizare, ea fiind sub o presiune care nu se întâlnea în celelalte ramuri istoriografice. Evident că o asemenea zestre a avut efecte și după 1989. Specialiștii istoriei contemporane au continuat să fie fascinați de putere și să se situeze pe linia aceleiași inerții tematice, a surselor și metodologiei. Cercetătorul bucureștean identifică un “trecut activ” care a făcut obiectul preocupărilor de după 1989, miezul tare al acestuia fiind situat în intervalul 1930-1960. El vede în “istoria recentă” a României o parte a istoriei contemporane, în centru găsindu-se perioada comunistă. Istoria recentă a României nu se poate suprapune peste intervalul 1945-1989, neexistând un eveniment inaugural, ci o perioadă, identificată cu anii '30. În paranteză, trebuie precizat că această idee stă și la baza delimitării obiectului de studiu al Institutului Român de Istorie Recentă. Motivele alegerii anilor '30 rezidă în primul rând în existența martorilor, deci în posibilitatea utilizării istoriei orale; în al doilea rând, este vorba de existența diferitelor teme ale memoriei colective (viața culturală deosebită, ascensiunea extremei drepte și a antisemitismului, memoria monarhiei); de asemenea, impactul major al politicului asupra societății românești. Florin Țurcanu este de părere că principalul scop al studierii trecutului recent al României ar trebui să fie istoricizarea acestui trecut, care începe cu anii '30 și se sfârșește în proximitatea prezentului. În accepția autorului, “«istoricizare» înseamnă o înțelegere complexă a trecutului și nu o relativizare a aspectelor celor mai condamnabile din istoria recentă a României. Miza ei ar fi «normalizarea» studierii istoriei ultimelor șapte decenii prin mutarea accentului pe problemele de metodologie și de critică a surselor”, adică o reală profesionalizare.

Cunoscut cercetător al istoriei recente, profesor de istorie la Freie Universität din Berlin, precum și președinte al Comitetului Internațional de Studii Istorice, Jürgen Kocka semnează articolul “Între Est și Vest. Limite ale unificării” (p. 88-101). Este vorba de o radiografie a unificării Germaniei după prăbușirea regimurilor comuniste în Europa: mod de realizare, consecințe, lecții pentru continentul nostru. În mod deosebit, istoricul german este interesat de “rolul conștiinței istorice, al memoriei – o conștiință istorică și o memorie divizate și înrudite în același timp”. Deși unificarea s-a produs euforic, în 1990, prin adoptarea integrală a modelului vest-german în noile landuri din

est, scindarea continuă în Germania, având ca fundament raportarea diferită la trecut a celor două părți constitutive. Încercând să identifice posibile învățăminte pentru Europa, unde se discută mult în ultimii ani despre unificarea europeană, Kocka crede că reunirea germană nu poate fi un exemplu de urmat pentru integrarea europeană. El este de părere că aceasta trebuie să fie mai mult decât o prelungire a ordinii vestice spre est, fiind necesară acceptarea unui “înalt grad de eterogenitate”. Este un punct de vedere, însă dificil de pus în practică, mai ales că țările estice s-au dovedit incapabile să-și depășească singure greutățile, chiar cele care au beneficiat de un consistent suport occidental întâmpinând numeroase obstacole.

István Rév, profesor la Central European University și director al Open Society Archives din Budapesta, a realizat un text intitulat “Contrarevoluția” (p. 102-140), cu o punere în scenă care se dovedește și documentată și atrăgătoare, cititorul fiind ținut, practic, “cu sufletul la gură”. Este vorba de un studiu de caz privind istoria unor crime comise în timpul tulburărilor din Ungaria în anii 1919-1921 și de lunga procedură juridică care a urmat, între 1921-1994. Crimele făcute de grupurile paramilitare de extremă dreaptă, sub inspirația “ardorii patriotice”, au fost amnistiate de amiralul Horthy. După venirea comuniștilor la putere, anchetele au fost reluate și au avut loc procese. Între cei condamnați la moarte în absență a fost și naționalistul Mihály Francia Kiss. Crimele erau reale, dar procesul a fost utilizat de magistrați aserviți partidului comunist ca instrument politic. Era vorba de justificarea comunismului ca antifascism, actul de acuzare constituind o viziune apocaliptică asupra istoriei. Prin absența sa, Mihály Francia Kiss a scăpat atunci de moarte, dar a fost capturat după înăbușirea revoluției din 1956 și de această dată, după aceeași orientare a justiției, care trebuia să demonstreze justetea luptei comunismului contra fascismului, a fost executat. Sentința dată în 1957 evidențiază că orice anticomunist este un fascist prin definiție. István Rév are câteva aprecieri cu privire la mitul rezistenței antifasciste la scară națională, care a proliferat în vestul Europei după al doilea război mondial, în vreme ce în est comunismul a preluat monopolul rezistenței. Diferențierea între anticomunism și fascism a devenit dificil de realizat pentru mulți ca urmare a propagandei comuniste și a căderii în încurcatele sofisme ale istoriografiei partinice. După 1989, s-a încercat reabilitarea criminalilor de război și a fasciștilor pe considerentul că fuseseră victime ale comunismului. E o ironie, dar este vorba chiar de utilizarea logicii istorice a comunismului. Această situație nu se întâlnește doar în Ungaria, ci și în România, Croația etc. Principala piedică în calea analizării comunismului se află în acuza de fascism aruncată asupra tuturor celor care fac afirmații grave despre comunism. Deși condamnat chiar de istoria pe care o invocă (François Furet), comunismul a făcut extrem de dificilă, prin lăsarea ca moștenire a climatului de suspiciune, studierea istoriei recente.

Sociologul Pavel Câmpeanu, o vreme membru al Partidului Comunist din România, apoi devenit disident, a realizat un incitant eseu: “*Pas de deus*: dictatura în pereche” (p. 141-149). Pornind de la prezumția că dictaturile se caracterizează prin “monopolizarea puterilor publice de către un șef unic și absolut”, Pavel Câmpeanu apreciază că dictatorii nu au împărțit niciodată puterea cu soțiile sau cu amantele lor, chiar atunci când au fost influențați de acestea. Totuși, există o excepție în galeria dictatorilor: regimul Ceaușescu. Sociologul român este interesat de faptul divers și a identificat materialul necesar (mai degrabă un pretext al) analizei într-o aparent banală scoatere la licitație a unor bunuri. Numai că acestea erau confiscate de la cuplul Nicolae și Elena Ceaușescu. Plecând de aici, autorul observă inegalitățile între cei doi soți. Prima inegalitate și cheia decodării relației dintre cei doi era de natură ierarhică: dacă el

era titularul funcțiilor instituționalizate (șef al statului, al armatei, secretar general al PCR etc.), ea deținea un alt tip de putere (spre exemplu, deși era doar viceprim-ministru își subordona primul-ministru, adică pe cel care, legal, îi era superior direct). Dacă puterile lui Nicolae erau legalizate, ale Elenei erau de natură informală; obiceiurile prevalau asupra legilor. O inegalitate a fost și personalitatea celor doi. Dacă Nicolae dovedise îndârjire și dibăcie încă din clandestinitate, la care aveau să se adauge cucerirea poziției numărul unu în România, succesele internaționale, popularitatea câștigată la începuturile regimului său, talentele politice chiar (lăsând la o parte viclenia, grosolănia, tirania), Elena nu avea nimic din acestea. A căutat să-și acopere lipsurile cu ajutorul instituțiilor. Ultima mare inegalitate între cei doi a constatat în imaginea publică pe care o aveau. În anii de final ai regimului, ei i se reproșa inspirarea măsurilor catastrofale ale soțului (probabil o explicație a acestei ostilități latente s-ar găsi și în mentalitatea publică din România, care nu accepta prezența femeilor în prim plan, mai ales în cel politic). Profitând de putere, cuplul dictatorial își însușise numeroase bunuri, trădând în acest fel ideologia pe care pretindea că o reprezintă. Exproprierea făcută în 1989 ca urmare a unei sentințe date în grabă, reprezenta de fapt exproprierea unei bogății constituite ca urmare a altei/altor exproprieri. Pavel Câmpeanu identifică în faptul divers o cale promițătoare de cercetare. Care ar fi utilitatea investigării trecutului recent? Răspunsul său e simplu: eliberarea de vestigiile (rezistente) ale acestui trecut.

“Istoria în slujba vieții. Autoritatea legii și confruntarea cu trecutul” (p. 150-168) este un eseu aparținând lui Adam Czarnota, profesor al Facultății de Drept a University of New South Wales, din Sydney, Australia. Deși nu e istoric de profesie, autorul pornește de la o afirmație a lui Friedrich Nietzsche, conform căreia avem nevoie de o istorie numai “în măsura în care ea se pune în slujba vieții”. Profesorul din emisfera sudică constată că o istorie în slujba vieții “implică un delicat echilibru între rememorare și uitare”. Oamenii nu trebuie să uite ce s-a întâmplat, nu trebuie să se lase pradă amneziei, dar nici să fie captivi ai trecutului traumatic. Aflarea adevărului și aducerea lui la cunoștința publică reprezintă o datorie morală, chiar dacă moralitatea se dovedește o problemă dificilă. Ne putem confrunta cu trecutul prin rostirea adevărului, inclusiv prin căință. Moralitatea publică este o condiție esențială a existenței unei societăți civile, aceasta din urmă neputând fi susținută fără implicarea civică, activă, a cetățenilor. E preferabil să cunoaștem întotdeauna trecutul, însoțit de reconciliere, care să facă posibil acceptarea aceluia trecut de către întreaga societate.

Istoria nu se poate scrie fără surse, afirmație banală, dar care trebuie reamintită. Dacă istoricii perioadelor mai vechi au în spate secole, chiar milenii de recul, cercetătorii istoriei recente se confruntă pe de o parte cu avalanșa informațiilor, iar pe de altă parte cu imposibilitatea accederii la documentele emise de anumite instituții, în special de cele ale statului. Udo Wengst, de la Institut für Zeitgeschichte din München, susține “Importanța edițiilor critice de documente pentru studiul istoriei recente în Germania” (p. 170-193). El prezintă și modul în care s-a conturat în Germania disciplina denumită istorie recentă. După 1945, germanii se confruntau cu trecutul apropiat, național-socialist. Unul dintre istoricii germani, Hans Rothfels a propus în anii '50 o periodizare care este și astăzi valabilă pentru spațiul german: pe de o parte, istoria recentă este “epoca celor aflați în viață și cercetarea științifică a acelei perioade”, iar pe de altă parte este perioada al cărei interes istoric global determină prezentul. În acel moment, Rothfels fixa începutul istoriei recente germane în anii 1917-1918, centrul acestei istorii fiind perioada nazismului. Era clar că totalitarismul brun era o moștenire grea în viața publică germană. Ca în orice întreprindere istoriografică, specialiștii germani aveau nevoie de

surse pentru scrierea istoriei recente. Accesul la unele documente era îngreuiat de reglementările cuprinse în legea arhivelor. Exista posibilitatea folosirii surselor alternative: istorie orală, literatură memorialistică, dar acestea nu puteau fi, în cele din urmă, decât material auxiliar, servind pentru completarea surselor principale, documentele. Acestea erau indispensabile pentru istorici. De altfel, în lume există câteva colecții importante de izvoare pentru istoria recentă, de n-ar fi să amintim decât *Foreign Relations of the United States, Documents on British Foreign Policy* ori *Documents Diplomatiques Français*, pentru a ne limita la câteva din statele mari care își publică documentele diplomatice. Nici Germania nu ducea lipsă de asemenea lucrări din perioada interbelică, dar după al doilea război mondial s-au pus bazele editării unor mari lucrări, mai ales de către Institutul pentru Istorie Recentă din München și de Comisia pentru Istoria Parlamentarismului și a Partidelor Politice din capitala federală, Bonn. Cele două instituții au avut un rol de prim rang în impunerea studiului istoriei recente în Germania, aceasta trecând pragul universităților abia în anii '60. Ele au publicat numeroase volume de documente indispensabile studierii istoriei germane, având în vedere că s-au recuperat și verificat critic informații diverse, care privesc mai ales politica germană.

Andrzej Paczkowsky, istoric polonez recunoscut în studierea istoriei recente (printre altele, el a fost unul dintre autorii *Cărții negre a comunismului*), lucrând la Institutul de Studii Politice și la Institutul Memoriei Naționale, ambele din Varșovia, se oprește asupra unui important subiect: "Deschiderea arhivelor: consecințe pentru istoriografia poloneză" (p. 181-193). Autorul prezintă starea istoriografiei poloneze în anii '70-'90. Multe chestiuni sunt comparabile cu situația românească, dar numai pentru anii '90, comparațiile cu anii '70-'80 punând într-o lumină complet nefavorabilă istoriografia română, care nu a cunoscut "alternativa", spre deosebire de cea poloneză. A existat în Polonia ultimei perioade amintite o adevărată "rețea editorială ilegală". După unele surse, aceasta a ajuns să publice în condiții diverse, care mergeau de la multiplicare primitivă și până la mici tipografii, circa 6.500 de lucrări și broșuri și aproximativ 3.500 de titluri de periodice. De precizat că nu era vorba de *samizdaturi*, care erau texte reproduse cu ajutorul copiatoarelor. Istoriografia poloneză alternativă a ajuns să publice lucrări ale exilaților, cercetări realizate în Polonia, dar care nu ar fi putut apărea oficial, ori a tradus lucrări ale cercetătorilor occidentali specializați pe istoria comunismului etc. Se încerca detabuizarea, delegitimarea sistemului comunist. După căderea comunismului, posibilitățile de cercetare s-au extins: deschiderea arhivelor, dincolo de unele obstrucții, deschiderea către exterior. În același timp, istoriografia continuă să se afle sub o puternică viziune martirolologică; cercetarea este dominată de istoria politică; descrierile au un caracter dihotomic. Transmiterea rezultatelor cercetărilor a cunoscut un evident reviriment după 1990, mai ales în privința documentelor și memorialisticii, editate uneori cu mari lipsuri, necritic. Sub scuza publicării documentelor, "care nu mint", un vechi adagiu pozitivist dar infirmat demult, se ascunde de multe ori slaba pregătire profesională, incapacitatea de interpretare și analiză. Andrzej Paczkowsky nota că "«revoluția» arhivelor nu a atras după sine o revoluție metodologică [...] Ceea ce se aștepta de la istorici este adevărul, nu modernitatea". Nu putem să nu observăm că există, în acest sens, similitudini între cercetarea poloneză și cea românească a istoriei recente.

Gheorghe Onișoru, președinte al Colegiului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, semnează articolul "Problema surselor în studiul istoriei contemporane a României" (p. 194-197). Utilizând experiența personală, autorul observă situația ambiguă a Arhivelor fostului Comitet Central al Partidului Comunist Român;

dificultățile de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, unde există probleme birocratice și preferențialitate în accesarea la documente; deschiderea Arhivelor Serviciului Român de Informații, care a oferit informații importante pentru cei care și-au făcut timp pentru a studia acolo. În fine, autorul menționa existența în cadrul CNSAS a unei direcții de cercetare, care ar avea dreptul de a utiliza documente care altminteri ar fi imposibil de consultat prin legea arhivelor. Însă aceasta este tot o formă de preferențialitate, de care probabil nu ne vom dispensa ușor.

“Modalitatea de racolare a informatorilor” (p. 198-204) este un scurt, dar incitant articol realizat de Marius Oprea, de la Institutul Român de Istorie Recentă, îndeosebi pe baza adâncilor sale “săpături” în arhivele fostei Securități. În contextul regimului comunist, cu cartelele alimentare, decretul și frica drept certitudini, delațiunea nu putea decât să ia amploare. Moștenind unele metode de la vechea Siguranță, Securitatea și-a dezvoltat o rețea de informatori, compusă din voluntari sau recruți. Cei mai importanți s-au dovedit cei din ultima categorie. După identificarea potențialului informator, urma recrutarea efectivă și pregătirea lui. Se utilizau argumentele patriotice și morale, dar cele mai eficiente s-au dovedit căile pragmatice (acordarea de beneficii) și intimidarea. Ulterior, prin directive, informatorii aveau să fie împărțiți în trei categorii principale: “informatori calificați”, “necalificați” (sau colaboratori) și “rezidenți”; acestora li se adăugau gazdele, persoanele care își puneau locuințele la dispoziția Securității. Informatorii au un angajament, prin care se obligau să colaboreze cu Securitatea. Dintre toate metodele utilizate de temuta poliție politică, principala armă s-a dovedit șantajul. Acest binom sinistru, șantajul și teroarea, au făcut numeroase victime între cetățenii României. Cei care acceptau colaborarea ajungeau să fie dominați de ofițerul de Securitate.

Zoe Petre, de la Facultatea de Istorie a Universității din București, cunoscută mai ales ca specialist în istorie antică, se oprește în “Scris și oral în istoria recentă” (p. 205-210) asupra unor probleme ridicate de sursele istoricului. Autoarea remarcă pe bună dreptate că nu există texte inocente, ci doar texte, ceea ce este valabil pentru toate epocile istorice. În privința arhivelor comuniste, se observă caracterul parțial și lacunar al acestora. Articolul este interesant îndeosebi prin amintirea unei experiențe directe, legată de verificarea epurărilor din anii '50 la Facultatea de Istorie a Universității din București. Exmatriculările de atunci s-au făcut la lumina zilei, dar urmele au fost distruse după doar un an de la petrecerea faptelor. Zoe Petre crede că distincția scris-oral nu funcționează în istoria și arhivele comunismului. Contradocumentul este necesar pentru controlarea grămezilor de hârtii lăsate de comunism; textele de atunci trebuie suspectate (toate) aprioric.

Smaranda Vultur, de la Universitatea de Vest din Timișoara, înfățișează “Discursurile memoriei în România post-comunistă: cu privire la o arhivă de istorie orală” (p. 211-222). Utilizând mai ales experiența câștigată pe parcursul interviuării deportaților în Bărăgan, autoarea se oprește asupra câtorva chestiuni care privesc transmiterea memoriei. Sunt sesizate: existența unor “fracturi ale memoriei”; presiunea istoriei glorificatoare; jocul complicităților; lupta pentru memorie și, în directă relație cu acest aspect, conflictul legat de morală. Adeseori, dilemele memoriei iau forma judecăților de natură etică. În România postcomunistă, victimelor nu li s-a făcut dreptate, memoria fiind o compensație pentru aceasta. Justiția a recunoscut existența victimelor, dar, paradoxal, nu a identificat vinovații. Nu a fost voință politică în acest sens și nici societatea, în majoritatea ei, nu a manifestat un interes deosebit pentru justiție, amnezia dovedindu-se curentul dominant. S-a evidențiat că lipsa de dreptate este, în fapt, o lipsă

de morală în societate. Greu de depășit o asemenea stare de lucruri, dar probabil nu imposibil.

Director al Netherlands Instituut voor Oorlogs-documentatie, din Amsterdam, J.C.H. Blom se ocupă de “Aportul cercetării istorice în situații politice critice: cazul Menten” (p. 224-241). Pieter Nicolas Menten a fost cercetat penal după al doilea război mondial sub acuzația de crime de război. Achitat în 1950, Menten avea să fie în centrul unui scandal în a doua jumătate a anilor '70. De această dată, situația era mai complicată, întrucât în anumite perioade Menten fusese în strânse legături cu oameni politici influenți din Olanda postbelică. După cercetări făcute de magistrați, Menten avea să fie găsit vinovat de crime de război pe teritoriul Poloniei și a fost condamnat la zece ani de închisoare și la plata unei amenzi de o sută de mii de guldeni. În paralel cu ancheta magistratilor și pentru a nu fi suspectate de lipsă de imparțialitate, autoritățile au solicitat unei comisii de istorici să întreprindă o investigație independentă. Acest grup de specialiști avea să lucreze timp de câțiva ani. Pe baza unor condiții favorabile de lucru (1. sprijin financiar de la cei care solicitaseră ancheta; 2. libertate deplină în efectuarea cercetării și publicarea rezultatelor acesteia; 3. liberul acces la documente; 4. Posibilitatea interviuării funcționarilor publici; acestea sunt condițiile ideale de lucru pentru o cercetare laborioasă, care să tindă spre exhaustivitate și să se desfășoare în timp optim), trebuind, totuși, să depășească suspiciunile și învinuirile diverselor grupuri de presiune și să stabilească cronologia exactă a evenimentelor, mai ales prin prelucrarea unui volum mare de informații, specialiștii aveau să prezinte, în septembrie 1979, un amplu raport. Autorul articolului, membru în comisie, consideră că ancheta și-a atins scopul principal, lămurind toate întrebările care priveau cazul Menten. Nu putem să nu ne gândim la o comparație cu ceea ce se întâmplă în România, unde istoricii nu au fost consultați la un nivel comparabil în investigarea crimelor comise de dictaturile românești.

Pieter Lagrou, de la Institut d’Histoire du Temps Présent, Paris, oferă o panoramă a situației disciplinei în discuție în partea apuseană a Europei: “Cadru instituțional al istoriei recente. Exemple occidentale” (p. 242-277). După cum am aflat din alte texte prezentate mai sus, istoria recentă este o disciplină apărută în lumea vest-europeană abia după al doilea război mondial. Pieter Lagrou completează însă sistematic și consistent celelalte articole. Aflăm că institutele însărcinate cu studierea istoriei recente au fost înființate de guvernanți, ceea ce era neobișnuit pentru țările în care exista o tradiție a independenței istoriografice, spre exemplu în Franța, Olanda și Belgia. Percepută ca o anomalie, inițiativa statului avea să ducă la constituirea unor asemenea institute în Olanda (1945), Franța (1946), Italia (1946), Germania (1950), Austria (1963), Belgia (1970). Toate aceste institute există și astăzi, dar ele au cunoscut pe parcurs schimbări în organizare, titulatură, chiar extinderea obiectului de studiu (la înființare, toate au avut ca sarcină studierea perioadei celei de-a doua conflagrații mondiale sau a nazismului). Necesitatea primă a fost arhivarea de documente și mărturii; în strânsă legătură cu aceasta a fost documentarea ororilor, prin strângerea dovezilor care priveau crimele ocupantului și ale colaboraționiștilor. În timp, avea să se producă o deplasare a activității de la documentare spre producția istoriografică, avându-se în vedere cel mai adesea proiecte editoriale ambițioase. Pieter Lagrou prezintă pe rând situația principalelor institute de acest tip din vest (Amsterdam, Paris și Bruxelles; celor din Germania, Italia și Austria revenindu-le un spațiu mult mai mic în economia textului). Constituite inițial ca centre de documentare, institutele amintite au ajuns să aibă o relație ambiguă cu arhivele naționale din țările respective, manifestându-se atât o rivalitate, cât și o relație specială de colaborare. Institutele menționate nu au scăpat de acuzația că au practicat o

istorie oficială, excesiv politizată și eroizantă; li s-a mai reproșat lipsa de inventivitate și un anume pozitivism. În contextul expansiunii mass-media, mai ales a televiziunii, istoricii au fost solicitați tot mai des ca experți, ei fiind tot mai prezenți în dezbaterile devenite publice. Au fost situații în care istoricii au fost solicitați chiar de către tribunale, în stabilirea adevărului cu privire la acuzele de crime de război sau crime contra umanității. Lagrou opinează că pentru istoria timpului prezent (denumire pe care o utilizează alternativ cu cea de istorie recentă) este totuși necesar un anume recul al istoricului față de obiectul său de studiu.

Dinspre spațiul științelor sociale (se autodefinește drept *social scientist*), Alina Mungiu-Pippidi, director al Societății Academice din România, face câteva observații interesante în "Istoria recentă în România de azi: o analiză de risc" (p. 278-293). Istoricii ar trebui să ia în considerare observațiile celor din afara domeniului lor strict, dar care au suficientă deschidere pentru a le propune, nu impune, soluții alternative. Aceasta nu înseamnă că istoricii trebuie să preia necritic și cu complexe tot ceea ce li se sugerează. Alina Mungiu-Pippidi face câteva observații pertinente: istoria recentă, deși înrudită cu științele sociale, nu face o asemenea dovadă în România postcomunistă. Au existat puține contribuții marcante privind această perioadă, dar și mai puține au fost produse de cei care se consideră în primul rând istorici. Potrivit autoarei, obstacolele care au stat în calea unei tratări profesionale a istoriei recente sunt în număr de trei: 1. "insuficiența structurare teoretică și metodologică a câmpului disciplinei istorice în perioada istorică"; 2. "parohialismul", izolarea, cu alte cuvinte refuzul interdisciplinarității, care se dovedește o piedică majoră în calea regenerării breslei și îndeosebi a istoriei recente; 3. "moștenirea comunismului", care a avut efecte majore inclusiv în chestiunile amintite mai sus, precum și în ascunderea sau falsificarea surselor, implicit a reconstituirii faptice. Privind din exterior dar cu interes domeniul, autoarea face o remarcă demnă de reținut, chiar dacă probabil nemulțumește pe mulți: "încă nu există o autoritate în materie de istorie contemporană". Pentru ieșirea din această criză, reală în istoriografia română de azi, e necesar un efort comun (care să cuprindă atât învățământul, cât și cercetarea) al celor care se ocupă de domeniul istoriei recente.

De la Facultatea de Istorie a Universității din Indiana, Maria Bucur atinge un aspect rar discutat în istoriografia română după 1989: "Istoria publică și exigențele profesiei de istoric în România postcomunistă" (p. 294-302). Pornind de la același loc comun că profesiunea de istoric traversează o criză în România, autoarea face câteva observații utile pentru istoricii români. Căderea comunismului i-a determinat pe istoricii din Europa de est să revizuiască temeiurile autorității lor profesionale. Maria Bucur face distincția între istoria profesională și cea publică (preferă acest termen celui de istorie "diletantă"). Dacă istoria profesională produce texte destinate unui număr restrâns de specialiști, istoria publică are un spațiu mai larg de difuzare. De asemenea, în vreme ce istoricii profesioniști lucrează în mediul academic (universități, institute de cercetare), slujitorii istoriei publice sunt prezenți în muzee, arhive, departamente guvernamentale, asociații culturale, posturi de televiziune, radio etc. În vreme ce în vest cele două ramuri sunt bine dezvoltate și conturate, în România delimitările întârzie să apară. Deși diferite, cele două tipuri de discurs sunt practicate de aceiași oameni, istoricii din mediul academic ajungând să își utilizeze autoritatea în domeniul istoriei publice, rezultând abuzuri și confuzii.

Ultimul text, al lui Andrei Pippidi, primul director al Institutului Român de Istorie Recentă, pornește de la o interogație: "Cum poate o societate care a devenit indiferentă

față de propria sa istorie să redobândească interesul pentru trecut?” (p. 303-313). Deși s-a impus în istoriografie ca medievist, în special pe probleme de moștenire bizantină în țările române, Andrei Pippidi s-a dovedit după 1989 interesat de problematica istoriei contemporane, fiind un activ participant la dezbaterile din spațiul public, situându-se pe clare poziții liberale. În acest articol, autorul se dovedește un fin observator al condiției istoriei (ca memorie, dar și ca investigație academică) în România. Mișcându-se în special în secolul XX, autorul coboară uneori până în evul mediu, unde găsește analogii, începuturile unor atitudini, situații etc. După 1989, istoria a fost prezentă în dezbaterile politice, îndeosebi în primii doi ani și fiind practică mai ales de vârstnici, cei care fuseseră și martori ai evenimentelor, ai proceselor istorice aduse în discuție. Deși s-au produs numeroase memorii sau volume de documente, ele nu au fost întâmpinate critic, rezultând un profit mic pentru cercetarea istorică. S-a înregistrat chiar tendința reabilitării extremei drepte, a dictaturilor României etc. Destul de repede, cei mai mulți români au manifestat dezinteres față de trecutul propriu. Era în fapt o manifestare a sistemului denumit plastic “Ceausoc”: eradicarea bazei materiale a memoriei, crearea unei noi conștiințe naționale, îndoctrinarea etc. Astăzi, potrivit autorului, istoricii români se află la o răspântie, ei având libertatea să aleagă între modelul liberal și cel postmodern. Am adăuga însă că există și o a treia variantă, anume încremenirea în proiectul național-comunismului megaloman și resentimentar. În acest context, Andrei Pippidi amintește de inițiativa conturării unei soluții pentru ieșirea din criza amnezică de care suferă românii, inclusiv o parte a specialiștilor (dar oare în acest caz își mai merită numele?): înființarea Institutului Român de Istorie Recentă. Acesta își propunea refuzul partizanatului, iar ca strategie de cercetare: 1. abordarea temelor majore ale istoriei românești recente; 2. Investigarea experienței personale, ceea ce presupune recursul la istoria orală; 3. prezența punctului de vedere neutru, al observatorului extern. Mărturisind un optimism moderat, autorul își exprimă speranța în rolul terapeutic al acestei noi instituții.

Volumele colective de istorie recentă, cuprinzând între semnături numeroși specialiști renumiți, nu sunt prea numeroase în România. Au proliferat mai ales însă-lările de moment, privilegiind îndeosebi publicarea necritică de surse. La antipod se află, alături de alte câteva volume pe care nu le mai menționăm aici, și *Istoria recentă în Europa*, lucrare extrem de utilă pentru o disciplină aflată în România la început de drum, în căutarea propriei identități, a afirmării academice. Deși o culegere de studii, provenind de la cercetători foarte diverși ca viziune asupra istoriei, pune totdeauna probleme de definire, în cazul de față avem o reușită coagulare. Influența asupra corpului de cercetători ai domeniului ar trebui să se producă în timp util, în cercetarea profesională a istoriei recente înregistrându-se și așa un decalaj pentru surmontarea căruia vor trebui depuse eforturi serioase.

De la susținerea lucrărilor care au dat naștere volumului prezentat aici au trecut trei ani. Între timp, Institutul Român de Istorie Recentă –singura instituție de specialitate care nu este finanțată de stat – are deja o scurtă istorie, jalonată de conferințe, publicarea câtorva lucrări și a unei reviste, *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă*. Ajunși la finele demersului nostru, credem că preocupările de cercetare a istoriei recente trebuie să continue și/sau să se extindă în universități și în celelalte institute de cercetare, crearea unui mediu emulativ fiind un factor indispensabil pentru progrese notabile în această disciplină.

Dorin Dobrinu

GRIURILE MEMORIEI POSTBELICE*

În România, există încă, la nivelul discursului public, dar și al scriiturii specializate, tentația irepresibilă de a considera experiențele românești drept unice și, pe cale de consecință, istoria românilor, drept o excepție. Lectura excepționalistă își trage rădăcinile culturale din credința istoricismului în unicitatea evenimentelor și a faptelor susceptibile de a fi luate în considerare de științele umane, dar aceasta nu este singura sursă de energie pentru asemenea viziune remanentă. Își face loc, în plus, o doză de naționalism parohialist (de altfel, un “ism” urmaș al istoricismului) în obișnuința de a izola cele petrecute în spațiul românesc ca fapte unice. În plan științific, izolaționismul flatant – care, printre altele, este și comod pentru că nu reclamă cunoaștere profundă a alterității și nici competențe tehnice precum capacitatea de a citi în alte limbi decât cea maternă – se traduce prin pierderea vocației comparative a demersului restaurator. Se întâmplă, din păcate, de prea multe ori ca istoria românilor să fie scrutată ca și cum s-ar fi consumat pe o insulă ruptă de lume, suficientă sieși și exemplară prin destin.

Deși comparatismul își recâștigă astăzi drepturile, studiile comparative sunt încă o raritate în spațiul istoriografic românesc așa cum se întâmplă, trebuie să o spunem, pentru a nu cădea, la rândul-ne, în capcana excepționalistă, în tot Estul european, într-o măsură mai mare sau mai mică. Este un fapt că națiunile est-europene, deși au trăit experiențe similare în ultimele secole și mai ales în ultimele decenii, au tins și tind încă, chiar și acum când sunt apropiate de un proces istoric de integrare, să se ignore reciproc.

Cartea de care ne ocupăm în cele ce urmează – *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui* – face mai mult decât să îndemne la o abordare comparatistă la nivelul Europei de Est. Pledează, sub semnătura lui Tony Judt, pentru o istorie unitară a continentului european. Pentru că, dincolo de diviziunile provocate de istoria politică postbelică, există, să o numim așa, o durată lungă europeană și experiențe comune definitorii. Al doilea război mondial este o astfel de experiență, iar radiografierea continentului din perspectivă comparatistă spune foarte multe despre Europa pe ansamblu, cât și despre fiecare națiune europeană în parte. Lucru pe care l-au înțeles cei trei coordonatori ai volumului, István Deák, Jan T. Gross și Tony Judt, care au apelat și la studiile sintetice și la studiile de caz pentru a oferi o imagine cuprinzătoare a consecințelor conflației mondiale asupra bătrânului continent.

Procese în Europa nu este o carte uniformă, nu toate zonele sunt acoperite multumitor, tratamentele sunt diferențiate metodologic, iar concluziile, parțiale. Însă nici coordonatorii nu și-au propus să facă un tratat, ci doar un volum bine documentat, scris cu rectitudine, cu stil, cu inteligență, provocator și întrucâtva polemic – ceea ce le-a reușit, fără îndoială.

Părțile cele mai provocatoare și polemice ale volumului sunt, previzibil, cele semnate de Tony Judt, prefața și epilogul. Păstrând incisivitatea, tonul moralizator și chiar acuzator din lucrările anterioare, specialistul american face inventarul câtorva din temele “tari” ale memoriei oficiale postbelice care ar trebui chestionate. Revenind la o idee menționată mai sus, Tony Judt afirmă că scrierea istoriei Europei ar trebui revizuită nu doar din prisma geografiei politice și simbolice, ci și a criteriilor cronologice și a actorilor istorici. Există, astfel, un abuz în a considera anul 1945 “anul zero” al Europei, uitând prin aceasta aspectele inconfortabile din istoria inter- și antebelică, negând

* István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (coordonatori), *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui*, trad. Lucian Popescu, București, Editura Curtea Veche, 2003, 432 p.

continuități altfel evidente. La fel, distincția fără nuanțe între rezistență și colaboraționism, între personaje pozitive și personaje negative, este simplificatoare și înșelătoare. “Conflictele celui de-al doilea război mondial – scrie Tony Judt –, pe care prea ușor le etichetăm ca «rezistență» sau «colaboraționism», au fost ele însele ecouri și transpuneri ale dezacordurilor și ale disputelor politice, ideologice, religioase, locale sau etnice, ale căror rădăcini sunt înfipte în politicile interbelice, în formarea statelor în perioada de după primul război mondial, în micile războaie de dinainte de primul război mondial și chiar (în cazul Italiei sau al Belgiei) în formele incomplete și imperfecte în care au fost create statele la sfârșitul secolului al XIX-lea”. Așadar, povestea nu este simplă pentru că, în loc să urmărim evenimentele exclusiv după coordonatele încheștării dintre cele două mari tabere, întotdeauna departajate moral (Germania și aliații ei jucând rolul personajelor negative), avem a lua în considerare o multitudine de mici războaie, în care distincția între alb și negru se pierde. Prin focalizarea responsabilității asupra Germaniei, așa cum s-a întâmplat imediat după al doilea război mondial, ca și după primul, au putut fi eludate o mulțime de alte vinovății localizabile în tabăra eroilor sau a victimelor. De exemplu, “soluția finală” practică de naziști în cazul evreilor a servit drept context și justificare pentru utilizarea unor metode similare, în prelungirea războiului, în cazul minorităților în general, dintr-o serie de state (Cehoslovacia, Polonia, România, Ungaria, pentru a numi doar țări din Est). Multe aspecte atribuite nazismului, observă Tony Judt, au apărut înainte de război și s-au păstrat după (marginalizarea sau suprimarea minorităților, etatizarea și violarea proprietății private, concentrarea puterii în mâna unui lider forte sau a unei oligarhii). În același spirit, István Deák semnalează similitudinile dintre comportamentul popoarelor ocupante și a celor ocupate. Iar Jan T. Gross, care pledează pentru o istorie socială a conflagrației, cere ca experiențele războiului să fie tratate ca endogene. Cu alte cuvinte, prin extraterritorializarea responsabilităților s-a pierdut din vedere că războiul a fost cadrul unor importante mutații sociale – schimbări sociale derivate, după cum le numește Gross – cum ar fi emanciparea unor categorii demografice sau schimbarea regulilor în circulația elitelor, mutații prin care, din categoria largă a “victimelor”, s-au recrutat câștigători, profitori rămași nesancționați în ciuda fervorii justițiere postbelice.

Morala cărții este una pesimistă, iar istoria pe care o circumscrie, oarecum cinică. Pe scurt, ideea ar fi că șansele justiției postbelice sunt minime. Studiile de caz scot în evidență enormele dificultăți apărute în încercările de a face dreptate victimelor războiului și de a-i pedepsi pe colaboraționiști. Ilustrativ este cazul Belgiei, unde separația dintre colaboraționiști și restul populației a fost mai clară decât în oricare altă parte a Europei, unde susținerea politică și populară pentru ideea trimiterii în judecată a vinovaților a atins cote fără precedent și, cu toate acestea, bilanțul urmăririi în justiție a colaboraționiștilor, a “dușmanilor dinăuntru”, a provocat o mare insatisfacție la nivelul societății. Deși Belgia este, sub acest aspect, un caz fericit în comparație cu alte state, care au fost sub ocupație, sau cu Germania, unde s-a înregistrat cea mai mică proporție de naziști închiși sau executați, istoricul poate afla – după cum punctează autorul studiului, Martin Conway –, o dată pentru totdeauna și poate mai bine decât juriștii înșiși, că justiția este imperfectă. Într-o situație ca aceea de după război, țelurile justiției au fost subordonate, scrie Conway, unor interese mai largi, economice și morale. În condițiile în care o justiție intransigentă ar fi însemnat trimiterea în judecată a unei bune părți din populație și ar fi fost compromise șansele reconstrucției și reconcilierii, au fost preferate, printr-un regres în jurisprudență, pedepsele exemplare, ilustrative, metonimice. Tony Judt observă, la rândul-i, preocuparea elitei europene de a nu afecta edificiul

social, ce ar fi fost fisurat prin crearea sentimentului vinovăției colective: “s-a pus accentul pe necesitatea de a reduce la minim numărul persoanelor pasibile de pedeapsă sau condamnate, de a la rezerva acestor câtorva un fel de funcție simbolică și reprezentativă de criminali sau trădători...”. Mai mult, “în multe țări, exista o foarte mare posibilitate ca aceia pedepsiți în cele din urmă să fi fost aleși mai degrabă pentru natura stridentă a actelor lor – scrierile lor, de pildă – sau pentru proeminența lor antebelică decât pentru dimensiunea sau consecințele faptelor lor...”.

Studiul de caz privind Franța, semnat de Sarah Farmer, nu face decât să reitereze această lecție deconcertantă. Sarah Farmer a ales pentru demonstrația sa un episod legat de ziua de 10 iunie 1944, zi în care o companie SS, în componența căreia se aflau câțiva alsacieni recrutați cu forța, a lichidat o mare parte din locuitorii orașelului Oradour-sur-Glane, din regiunea Limousin (Franța central-vestică). În 1953, ca urmare a presiunilor comunității îndoliate din Limousin și pe baza legislației speciale postbelice, care institua efectul retroactiv și răspunderea colectivă, toți soldații companiei au fost trimiși în judecată și, cei mai mulți, inclusiv toți alsacienii, condamnați la închisoare. Procesul a provocat mare iritare în Alsacia (regiunea disputată cu Germania, readusă după război înăuntrul granițelor Franței) din cauza sentimentului de vinovăție colectivă pe care îl inspira și a asocierii pe care o făcea între naziști și alsacieni. Cauza s-a transformat într-o dispută între regiuni, între Limousinul îndoliat și Alsacia ultragiată. Până la urmă, Legislativul francez, urmând politica lui “le moindre mal”, i-a amnistiat pe cei condamnați, socotind, după cum arată Sarah Farmer, “că înstrăinarea regiunii sărace, rurale și de stânga este o amenințare mai mică pentru unitatea națională decât neliniștea continuă din Alsacia prosperă și dens populată”. Cam așa s-a întâmplat în toată Franța, cei mai mulți dintre cei 40.000 de oameni arestați pentru colaboraționism, imediat după eliberare, beneficiind, în anii următori, de grațieri sau amnistii.

Justiția postbelică a operat nu doar selectiv, demonstrativ și precaut, ci și pe bază de categorii. Colaboraționismul economic, spre exemplu, a fost mai puțin amendat decât cel explicit politic. Aceasta în primul rând pentru că reconstrucția avea nevoie de toți cei capabili să desfășoare activități economice. Există însă – e foarte interesant de observat, pe urmele lui Luc Huyse – și motive culturale, intrând în tradiția sistemului judiciar european să reacționeze mai puțin ferm la infracțiuni economice decât la delictive împotriva proprietății (hoția, spargerea, furturi, tâlhăria) sau la delictive violente (atacul, jaful). Luc Huyse numește trei motive: victima este difuză și abstractă (“economia”, “statul”); temeuriile legale pe care se bazează acuzarea nu sunt adânc înrădăcinate în conștiința legală a justițiarilor; și este mult mai probabil, proporțional, ca aceste delictive să fie descoperite în straturile înalte ale populației.

Chestiunea evreiască, atinsă în mai multe rânduri în carte, face obiectul unei excelente analize realizate de Jan T. Gross, privind Polonia. Studiul arată că și o țară ca Polonia, victima prin excelență a agresiunii naziste, unde a existat o rezistență veritabilă, consistentă, ridică grave probleme morale sub ocupație. Gross investighează câteva din tehnicile de deresponsabilizare utilizate de polonezi pentru a-și scuza lipsa de reacție în fața Holocaustului produs sub ochii lor. Autorul are serioase semne de întrebare față de scuza bazată pe calculul costuri-beneficii. Într-adevăr, adăpostirea evreilor, solidarizarea cu ei era pedepsită cu moartea de către naziști, dar existau și alte activități ilicite pedepsite similar, participarea la rezistență sau contactele cu piața neagră, de pildă, care, cu toate acestea, au proliferat. “Dacă adoptăm un anumit cadru pentru explicarea comportamentului oamenilor, subliniază Gross, el trebuie aplicat consecvent tuturor opțiunilor comparabile într-o situație dată”. Ori, polonezii au participat, într-un

număr destul de important, la rezistență, dar foarte puțini dintre ei s-au arătat dispuși să-i ajute pe evrei; numărul victimelor printre polonezi ca rezultat al implicării în conspirații antigermene a fost cam de o sută de ori mai mare decât al acelor implicați activ în ajutarea evreilor. Ceea ce înseamnă că, pe lângă percepția amenințării germane, au existat și alți factori susceptibili să explice comportamentul diferențiat al polonezilor în situații similare. Iar cea mai importantă explicație găsită de Gross este de natură culturală, ținând de antisemitismul tacit și generalizat din societatea poloneză a vremii. Autorul demonstrează că stereotipurile antisemite aveau o largă circulație în Polonia (atingând mai toate palierele societății), determinând un anumit cinism al majorității față de soarta nefericită a minorității evreiești. Altfel nu s-ar explica de ce evreii erau înfinit mai vulnerabili la denunțuri decât membrii rezistenței, iar în memoriile scrise după război prea puțini polonezi se laudă că au adăpostit evrei în comparație cu cei care spun că au ajutat rezistența. Gross subminează o altă scuză recurentă – aceea prin care polonezii pretind că nu au știut de Holocaust, că nu au fost martorii atrocităților. Scuza ar putea fi valabilă pentru orașele mari de unde evreii au fost, în general, deportați, dar nu și pentru orașele mici, unde mii de evrei au fost uciși pe loc. Verdictul este dur: Holocaustul nu a fost ascuns în interiorul întunecat al camerelor de gazare și în remorcile acoperite, ci a avut loc la lumina zilei sub privirile pasive a milioane de polonezi. Acesta ar trebui să fie un motiv suficient pentru ca Holocaustul să devină ceea ce nu este încă: o problemă centrală a istoriei și istoriografiei poloneze. Lucru valabil, de altfel, și pentru România. În fine, Gross se ocupă și de un stereotip care circulă inclusiv în România: acela care face din evrei agenții prin excelență ai comunismului.¹ Autorul analizei apelează la evocarea contextului complicat al acelor vremuri pentru a nuanța situația. Stereotipul comportamentului evreilor sub ocupația sovietică din sud-estul țării, din timpul războiului, este construit pe două elemente: mai întâi relatarea care îi arată pe evrei salutând entuziast ocuparea sud-estului țării de către Armata Roșie, în 1939, și faptul că evreii au dezvoltat bune relații cu sovieticii, participând la administrația de ocupație și în aparatul de coerciție. Gross insistă că este esențial să se țină cont de faptul că, în momentul în care sovieticii au intrat în Polonia, printre evrei exista deja conștiința brutalităților la care erau supuși confrății lor intrați sub ocupație nazistă, iar în haosul creat de starea de război evreii erau ținta preferată a jacqueriei izbucnite în diferite zone din țară. Armata Roșie a părut, prin urmare, la acel moment, o forță protectoare. Evreii nu au făcut decât să participe la confuzia generală, scopurile sovietice nefiindu-le clare, pe moment, nici măcar soldaților Armatei Roșii, darămite polonezilor și evreilor. La fel de important ar fi să se țină cont că, ulterior, după ce abuzurile sovietice au ieșit la lumină, evreii și-au schimbat, în general, atitudinea. În privința celuilalt palier al stereotipului, Gross arată că nu numărul evreilor din administrația sovietică și din aparatul represiv era problema, ci vizibilitatea lor și neobișnuitul situației, în condițiile în care, până la venirea sovieticilor, evreii nu primeau șansa de intra în aparatul administrativ și de a participa la conducerea comunităților locale. "... Faptul că ei (evreii, n.m.) apar atât de viu în amintiri și că sunt priviți cu atâta dispreț nu ne spune că ei au colaborat masiv; ci mai degrabă ne spune, scrie Gross, cât de nemaivăzut, de supărător și de jignitor era să vezi un evreu în vreo poziție de autoritate – ca inginer, maestru, contabil, funcționar civil, profesor sau milițian". Războiul a fost o oportunitate de emancipare pentru evrei așa cum a fost și pentru alte categorii de populație, iar acest lucru este problematic în măsura în care judecata se face nediferențiat pentru toți

¹ Vezi și Ion Ianoși, *Evreii și comunismul*, în *Prejudecăți și judecăți*, București, Hasefer, 2002, p. 39-98.

ceilalți. Și, de altfel, a fost o oportunitate de scurtă durată pentru că, nu mult după instaurarea administrației sovietice la fel ca și după război, au avut foarte mult de suferit, au fost uciși, marginalizați, deposedați de proprietăți și au suportat umilințele unui antisemitism nealterat. În paranteză fie spus, reacțiile recente din Polonia la o carte pe aceeași temă semnată de Gross, publicată la un an distanță de studiul comentat aici (2001²), demonstrează remanența extraordinară, mereu șocantă, a acestui “ism”.

Studiul lui István Deák privind Ungaria constată aceeași lipsă de reacție din partea societății față de deportarea evreilor. Autorul găsește totuși o virtute în jocul dublu al forțelor politice maghiare făcut imediat ce a devenit clară înfrângerea Germaniei, joc prin care au fost salvate viețile a 40% din evreii din Ungaria. Din acest unghi, Ungaria lui Miklós Horthy seamănă izbitor cu România lui Ion Antonescu, România și Ungaria fiind țările în care a fost scăpați de soluția finală cei mai mulți evrei din Europa lui Hitler. Acest motiv i se pare suficient lui István Deák pentru a-l de-diaboliza pe Horthy într-o manieră în care se încearcă și în România reabilitarea mareșalului Antonescu. Făcând legătura aici cu cele afirmate la început, să observăm că, din păcate, comparatismul își face loc cu precădere atunci când furnizează scuze. Istoricii români și de aiurea sunt dispuși să apeleze la comparații în chestiuni delicate, ocultând problemele etice prin a spune că “așa s-a întâmplat în toată Europa”.

Pandantul justiției cu defect este memoria cu defect, adică uitare. Nefiind cu adevărat constrânse să-și înfrunte trecutul imediat, societățile postbelice au preferat să uite, să sigileze, să oculteze părțile inconfortabile sau traumatice din memoria războiului. Insuccesele justiției, politizarea proceselor, caracterul lor selectiv, amnistiiile, cinismul încorporat în retorica reconcilierii, amploarea colaboraționismului și precaritatea rezistenței, stringențele reconstrucției, noul context internațional marcat de războiul rece au făcut toate ca înfruntarea veritabilă cu trecutul, gestionarea responsabilă și onestă a acestuia, să fie amânată. Memoriei stingheritoare i-a luat locul una flatantă și simplificatoare, eroizantă și/sau victimizantă.

Disponibilitatea autoreflexivă a apărut sporadic în anii '60 în Germania, Franța, Italia, dar a creat dezbateri consistente și cu urmări la nivelul întregii Europe abia începând cu anii '90. Procesul este cu atât mai interesant cu cât se cuplează cu ceea ce se întâmplă în Europa de Est, unde, după 1989, s-au dezvoltat deja diferite strategii conflictuale de gestionare a trecutului comunist. Dovadă că experiența istorică nu contează foarte mult, țările postcomuniste au repetat cele mai multe din greșelile făcute în Occident după 1945, au avut aceleași speranțe și iluzii justițiare care au fost trădate de *realpolitik*-ul tranziției. În ciuda obsesiei pentru curățenie morală, purificare, lustrare, pentru o ruptură radicală cu trecutul totalitar, justiția nu s-a instaurat decât parțial și aleatoriu, iar anul 1989 nu este o graniță impermeabilă așa cum s-ar fi dorit, între comunism și postcomunism existând multiple și dezolante continuități. Cauzele sunt, în mare parte, aceleași cu cele din Occidentul postbelic: amploarea colaboraționismului și insignifianța rezistenței, continuitatea parțială a elitei și a aparatului administrativ, mutațiile incontornabile produse de dinamica socială și emanciparea determinate de modernizarea autoritară, nevoia de reconciliere a societății și de legitimitate pentru elita reinventată, stringențele reabilitării economice și instituționale etc. Dar poate cauza cea mai importantă este imposibilitatea irevocabilă a justiției perfecte, radicale, definitive, imposibilitate care se revelează la tot pasul fără a fi

² Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

asumată de conștiințe. Rezultatul este, din nou, același: o memorie parțială, golită de părțile jenante, idiosincronică, ipocrită, sublimantă, “pragmatică”, în care comunismul este exilat ca străin istoriei naționale, accidental și volatil, pe scurt, pentru a relua formula consacrată de David Lowenthal, devine o “țară străină”.

Utilizând o parafrază memorabilă, Tony Judt are un avertisment de făcut pentru Europa de Est: “Pentru est-europeni trecutul nu este doar o altă țară, ci un arhipelag concret de teritorii istorice vulnerabile care trebuie apărate în fața atacurilor și distorsiunilor provocate de ocupanții unei insule învecinate din memorie, o dilemă cu atât mai crudă cu cât inamicul este mereu unul «de acasă»”. Spre deosebire de vest-europeni, pentru care dilema se limitează la un număr restrâns de amintiri nefericite, localizate în anii ocupației, 1940-1944/1945, est-europenii au mai multe astfel de referințe – 1918-1921, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945-1948, 1956, 1968 – care se pot traduce, de fapt s-au tradus deja, în motive de dispută între națiunile zonei, între majorități și minorități, între câștigătorii și perdanții unei perioade etc. Riscul și mai mare ar fi cel al declanșării unui veritabil război civil al acestor memorii concurente, în cazul în care diferitele trecuturi – interbelic, al războiului, cel comunist, al națiunilor, al minorităților, al câștigătorilor și perdanților – nu sunt apropiate responsabil, cât de obiectiv posibil, nu sunt comparate și conciliate nediscriminatoriu și nu sunt asumate cu onestitate.

Adrian Cioflâncă

MARELE TABU*

În anii de imediat după sfârșitul celui de al doilea război mondial, într-o lucrare ce își propunea să analizeze forțele ideologice și intelectuale responsabile pentru izbucnirea conflagrației în Europa, economistul austriac Ludwig von Mises observa că “este important să realizăm faptul că atât fascismul cât și nazismul au fost dictaturi socialiste” și că ambele urmaseră în mare măsură modelul oferit de dictatura sovietică. Le mai reamintea cititorilor săi că Mussolini fusese, înainte de 1914, unul din liderii marcanți ai socialismului italian și că fascismul nu era, în fond, decât o erezie marxistă născută pe fondul campaniei intervenționiste din 1915.

Restul avea să vină după război, odată cu unificarea în cadrul unei singure mișcări a naționaliștilor italieni, a futuriștilor, a susținătorilor ideii de colectivism economic, a sindicaliștilor și a multor altor grupuri ce respingeau, dar nu integral, socialismul marxist tradițional. Pentru Mises, noua și de negândit înainte de 1914 mișcare inițiată de Mussolini nu era, prin urmare, decât rezultatul unei sciziuni în rândurile socialiștilor europeni și o replică la dictatura instaurată de Lenin în Rusia. Cât despre nazism, Mises avea să spună că reprezintă – printre altele și în primul rând în varianta lui Gregor Strasser – cea mai pură și consistentă manifestare a spiritului socialist de factură anticapitalistă din epocă.

Discipoli docili și adesea dornici să-și depășească modelele: Lenin, Troțki, Stalin; atât fasciștii cât și naziștii au importat din URSS sistemul partidului unic, ideea monopolizării vieții politice, poliția secretă, lagărul de concentrare, teroarea dezlănțuită asupra opozanților, metodele propagandistice etc.

* A. James Gregor, *Fețele lui Ianus. Marxism și fascism în secolul XX*, trad. Liviu Bleoca, București, Editura Univers, 2002, 284 p.

Chiar dacă observațiile lui Mises nu sunt întru totul exacte și chiar dacă Mises nu este nici singurul și nici primul capabil să realizeze asemănările frapante dintre fascism și comunism, el se numără totuși printre relativ pușinii istorici și politologi care au încălcat marele tabu instaurat după 1945 în cultura politică europeană. A spune că marele aliat antifascist face parte din aceeași specie cu fascismul italian și nazismul, că toate reprezintă manifestări ale totalitarismului și că își extrag seva din aceeași sursă, a colectivismului și a socialismului, a reprezentat, mai ales în mediile academice de stânga din Occident, o blasfemie. În teorie, dacă nu neapărat în practică, stânga reprezenta polul benign, iar dreapta tot ce putea fi mai violent, reacționar, imoral, malefic. De acest consens unii nu s-au putut rupe nici măcar după 1989, când devenise evident că idealismul lor, credința în progresul, armonia politică, justiția socială și egalitatea economică promise de comunism țineau deja de a-moralitate.

Ultimii treisprezece ani au adus desigur noi contribuții – suficient să-i amintim aici pe Richard Pipes și pe Alain Besançon – în studierea raporturilor dintre comunism și fascism, iar perspectivele încep să fie tot mai “relaxate”. În acest nou curent se înscrie și mai recenta lucrare a lui A. James Gregor, profesor de științe politice la UCLA și unul dintre cei mai (re)cunoscuți autori în domeniul istoriei fascismului. *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*, apărută în 2000 la Yale University Press, excelent tradusă de Liviu Bleoca și publicată la Editura Univers în 2002 – dovadă că ideea lui Mircea Martin din 2000, de a oferi marelui public de la noi lucrări de valoare pe tema fascismului și comunismului, a avut urmări.

Ceea ce ne propune Gregor în noua sa lucrare este însă o temă și o perspectivă mai puțin familiare celor interesați de subiect. Pe scurt, ceea ce susține Gregor este nu doar că rădăcinile fascismului, o parte dintre acestea, sunt socialiste și marxiste, ci și că, la rândul său, fascismul a influențat serios regimurile comuniste din URSS și China. Gregor încheie astfel cercul raporturilor dintre cele două extreme și abandonează mai clasicele discuții “Fascism vs. Comunism” și “Fascism și Comunism” pentru a discuta, în finalul studiului său, mai recenta și spinoasa problemă a “fascismului după comunism”. Prin urmare, cartea lui Gregor nu vorbește doar despre trecut și nu este doar un excelent studiu de istorie intelectuală și politică, ci și un avertisment privind pericolele ce pândesc omenirea în secolul XXI. Argumentul său: explozia de naționalism și rasism și tendințele fascistoide din politica Rusiei postcomuniste, a Chinei de după Mao, dar și din alte state nedemocratice sau aflate în tranziție.

Devoluție a comunismului în fascism sau o deformare a sensurilor inițiale ale conceptului de fascism? Gregor optează pentru acest din urmă răspuns și readuce în discuție teoriile și scrierile gânditorilor fasciști din anii 1920-1930. Rezultatul final, răsturnarea integrală a teoriei marxiste asupra fascismului, eliminarea efectelor de durată ale propagandei antifasciste de factură sovietică și reînnoirea teoriilor din perioada Războiului Rece privind autoritarismul și totalitarismul. De aici alegerea lui Ianus, zeitatea romană cu două fețe (cele două ideologii gemene) și un singur corp (revoluția antidemocratică de secol XX).

Între 1910 și 1919, nu pușini dintre socialiștii italieni, dar și francezi și germani, începuseră să pună sub semnul întrebării posibilitatea ca revoluția proletară (în înțelesul ei marxist tradițional) să triumfe într-o țară subdezvoltată din punct de vedere economic. Prin urmare, nu pușini dintre ei vor sugera necesitatea industrializării prin alte mijloace a Italiei pentru a atinge condițiile impuse de teoria socialistă a revoluției menită să abolească capitalismul. Restul avea să vină din context: modernizare accelerată, pe

fondul unificării naționale ce eliminase (temporar) ideea conflictului de clasă, sub directa coordonare și planificare a economiei de către stat. Ideea corporatistă, provocarea fascistă, îi va șoca pe marxiștii tradiționaliști din Italia cât și pe bolșevici, mai ales că ea părea a se bucura de un real succes, inclusiv în rândurile proletariatului. Răspunsul va fi prompt și va da naștere unei linii politice de la care comuniștii nu se vor abate până în 1990. Fascismul nu era o mișcare progresivă și nici revoluționară, ci o forță reprezentând interesele reacționare ale marilor afaceri, ale micii burghezii și ale marilor latifundiari.

Axa stabilită acum *dreapta rău – stânga bun* îi va împiedica pe mulți să realizeze faptul că încă de la sfârșitul perioadei Lenin și mai apoi în perioada stalinistă, URSS-ul seamănă aproape perfect cu Italia lui Mussolini. “Socialismul într-o singură țară” impus de Stalin nu este altceva decât renunțarea la internaționalismul proletar în favoarea unui “naționalism de tip sovietic”. Ideologia egalitaristă face și ea loc ierarhiei de partid și structurilor birocratice, iar cultul lui Stalin nu diferă substanțial de cel al Führer-ului, punând capăt ideii marxiste a istoriei făcute de mase și nu de indivizi. China lui Mao merge chiar mai departe. Înțelepciunea infailibilă a conducătorului, naționalismul chinez și chiar rasismul sunt elemente centrale ale regimului comunist. Prin urmare, spune Gregor, aceste regimuri nu sunt altceva decât manifestări diferite ale unui “național socialism” de secol XX, obsedat de modernizare, unitate națională, rivalitate internațională și ură de moarte declarată individualismului, guvernării limitate, economiei de piață și societății civile.

Timp de un secol, marxismul s-a bucurat de o oarecare stimă, a beneficiat de un corpus doctrinar unic și a fost privit ca o teorie științifică. Fascismul nu a fost niciodată văzut altfel decât ca un amalgam de concepții disparate și adesea contradictorii. Analizilor le-a fost ușor să identifice comunismul și aproape imposibil să spună ce este fascismul sau cine este sau nu fascist. Cu toate acestea, și în ciuda consecințelor catastrofice asupra omenirii ale politicilor implementate atât de regimurile fasciste cât și de cele comuniste, numai eticheta de fascist și/sau fascism aplicată unui adversar politic pare a se bucura în continuare de rezonanță.

Cartea lui Gregor, deși nu asta își propune, dărâmă o parte din zidul îndărătul cărui comunismul a reușit să-și păstreze neatinsă imaginea. Un cititor neatent și partizan ar putea rămâne cu impresia că Gregor încearcă să îmbunătățească imaginea fascismului. Un altul ar putea crede că, din contră, își propune să scuze monstruozițiile regimurilor comuniste atât timp cât afirmă faptul că stalinismul și maoismul sunt mai curând ideologii fasciste. Ar comite amândoi o profundă eroare căci autorul prezentei lucrări nu-și propune altceva decât să ne atragă atenția asupra faptului că înțelegerea eronată a celor două fenomene și a raporturilor dintre ele ne poate lăsa descoperiți în eventualitatea unei noi întâlniri, în secolul XXI, cu alți reprezentanți ai aceleiași specii politice.

Mihai Chioveanu

TOTALITARISME ÎN OGLINDĂ*

Henri Rousso este un cunoscut istoric al celui de-al doilea război mondial având o contribuție de marcă în reevaluarea a ceea ce a fost general recunoscut, datorită mai ales lucrării sale, drept *sindromul Vichy*. Volumul de față a apărut în urma unei dezbateri organizate la Institutul de istorie a timpului prezent din Paris, în ianuarie 1997, ocazionată, la rândul său, de disputele publice iscate în jurul cărții lui Karel Bartosek, *Les Aveaux des archives. Prague-Paris-Prague, 1948-1968* (Seuil, 1996). Scopul celor care au sesizat relevanța acestor controverse era să răspundă la întrebarea dacă și cu ce mijloace anume era posibilă o comparație între comunism și nazism? Dezbateră urmărirea inventarierea și analiza surselor, a metodelor și instrumentelor specifice cercetărilor dedicate celor două totalitarisme. Dar aceste rațiuni organizatorice au fost convertite într-o altă problematică, aceea a legitimității politice și intelectuale a *comparației*. Inevitabil, interlocutorii și-au diferențiat opțiunile față de comunism și de moștenirea sa, în privința nazismului existând deja un consens tacit.

Studiile propriu-zise sunt precedate de introducerea editorului, care își argumentează consistent proiectul sub titlul *La légitimité d'une comparaison empirique*. Analiza este din start plasată în cadrul conceptual al totalitarismului, rezumând pertinent criticile și diferențele de perspectivă exprimate de R. Aron, H. Arendt, F. Furet, E. Nolte. Pledând pentru termenii comparației pe care o propune, stalinism / nazism, Rousso insistă asupra caracterului limitat și al ambiguității definițiilor date atât *nazismului*, *fascismului*, *comunismului*, *stalinismului* sau *bolșevismului* cât și aplicabilității. De exemplu, amintește că Krzysztof Pomian refuză folosirea denumirii de *comunism*, moștenită din secolul XIX, preferând-o pe cea de *bolșevism*, în timp ce Richard Pipes susține că, optând pentru stalinism, se înlătură partea leninistă a comunismului și se adoptă o perspectivă post-hrușciovistă, în care Stalin apare ca o anomalie în evoluția istorică a fenomenului în discuție. Ca istoric, Henri Rousso reamintește necesitatea raportării la durata, contextul și acumulările proprii fiecărui regim, ceea ce limitează mult posibilitățile de a le compara. Totuși, consideră că o analiză sincronă a fenomenelor istorice de sorginte totalitară este îndreptățită, fiind de altfel inevitabilă pentru cunoașterea secolului XX. Henri Rousso insistă asupra finalității de principiu a proiectului său, aceea de a nega singularitatea absolută a unui fapt istoric, oricât de traumatizant a fost acesta.

Pentru a delimita mai eficient posibilele perspective ale comparației – istoriografică, politologică sau identitară, ca opțiune a memoriei colective – Rousso se raportează la intențiile și aplicabilitatea unei astfel de întreprinderi, declarând că studiile reunite în acest volum caută, dincolo de obișnuita distribuție a asemănărilor și deosebirilor, să permită, în primul rând, o mai bună înțelegere a fiecăruia din termenii comparației.

Lucrarea a fost organizată în trei secțiuni. Prima parte este o analiză propriu-zis istoriografică, alcătuită prin chestionarea comună a naturii și poziției dictatorului, a violenței politice și a răspunsurilor sociale la dominația fiecărui tip de regim. Nicolas Werth tratează aceste aspecte în cazul comunist, iar Philippe Burrin în cel nazist. Selecția tematică răspunde principalelor abordări consacrate de istoriografia nazismului și,

* Henri Rousso (ed.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Bruxelles, Editions Complexe, 1999, 387 p.

ulterior, a comunismului – perspectiva politico-ideologică, respectiv cea socială – dar și a celor mai frecventate subiecte, care rămân în continuare *liderul* și *victimele* regimului său. Pentru ultima temă, autorii își propun să depășească simpla inventariere a victimelor, căutând să identifice mecanismele represiunii, abordare cu atât mai oportună cu cât *victimologia* comunistă este încă foarte rezistentă la nuanțări și redistribuiri de accente. Simpla invocare a Terorii nu mai este suficientă pentru explicarea regimului, care a fost și un mod de viață, cu zone de normalitate, de acomodare, mai corect spus. Din această perspectivă, ideea de rezistență împotriva regimului trebuie reevaluată, după precedentul istoriografiei naziste, care distinge între mai multe tipuri de opoziție, dezacord și neimplicare. Studiul lui Nicolas Werth, *Les formes d'autonomie de la "société socialiste"* dezvoltă aceste observații realizând o tipologie a rezistenței și recapitulând aspectele cele mai difuze și mai puțin intenționale politic, cum ar fi delivvența "spontană", specula, incompetența birocratică, aflate mereu la limita altor fenomene sociale. Teza sa este că nemulțumirea față de regimul comunist, deși mereu prezentă, a luat în general forme incoerente, pasive și circumstanțiale, aferente acordului de durată cu regimul.

A doua parte a lucrării parcurge câteva din *jocurile memoriei* în Europa ex-socialistă. Henri Rousso prevenise oricum cititorul, de la primele pagini, asupra unor opinii radicale, exprimate de St. Curtois și Alain Besançon despre competiția memoriilor, cei doi denunțând supralicitarea nazismului și minimalizarea comunismului în mediile academice și politice occidentale. Această situație pare a fi uneori inversată, după cum argumentează de pildă Alexandra Laignel-Lavastine în studiul său, *Fascisme et communisme en Roumanie: enjeux et usages d'une comparaison*. Autoarea argumentează, cu patos, o deturnare a termenilor și semnificațiilor ce perpetuează norme ale istoriografiei comuniste, între care și negarea implicării românilor în Holocaust. Lavastine insistă pe ideea că românii preferă o să invoce tragedia comunistă, să vorbească mereu un *Holocaust roșu*, pentru a eluda sensul inițial al termenului și a beneficia, grație acestei confuzii semantice, de un statut cât mai convenabil de victime. Autoarea detectează în acest fenomen grija de a scuza și disimula mai vechi sau mai recente vinovății, dar nu spune nimic despre necesitatea reflexă a deculpabilizării pe care orice colectivitate o încearcă într-o asemenea situație.

Cititorul poate de altfel să parcurgă, spre edificare, și studiile dedicate situației din Ungaria, Bulgaria și Polonia. Un caz mai complex este cel al evoluției istoriografice care a urmat reunificării Germaniei. Studiul lui Étienne François, *Révolution archivistique et réécritures de l'histoire: L'Allemagne de l'Est* insistă nu atât asupra conținutului noilor fonduri de documente cât asupra modului de arhivare, a accesibilității și, mai ales, a valorificării lor. Analiza sa este de fapt anticipată în textul semnat de Henri Rousso care amintea că decalajul dintre istoriografia preocupată de nazism și cea interesată de comunism se datora nu doar accesului la arhive cât mai ales presiunilor comunității publice, cu intensități și accente diferite.

Volumul se încheie cu două intervenții critice care reevaluează analizele anterioare (Pierre Hassner, *Par-de là l'histoire et la mémoire*) și revin asupra implicațiilor conceptuale ale comparației (Krzysztof Pomian, *Post-scriptum sur le notion de totalitarisme et sur celle de "regime communiste"*).

Cătălina Mihalache

O BIOGRAFIE DEVIATĂ*

Cercetarea istoriei vieții ne dezvăluie liniile mari de evoluție ale unor grupuri sociale sau culturi, ne introduce în practicile vieții cotidiene. O biografie ne oferă adesea posibilitatea să “citim” un context, să ne apropiem de o societate, să înțelegem dialecticile relaționale și mecanismele funcționale ale unor grupuri. Istoria personală a unor oameni de acțiune conservă și istoria locală, se prezintă ca memorie colectivă a cotidianului, ca o biografie a contextului, a situațiilor marcante.

Ca metodă de cercetare, povestirea autobiografică se situează la hotarul dintre investigația istorică și cea psihosociologică, năzuind să pună în lumină nu numai evoluția unor personaje, ci schimbările sociale la care aceștia participă; biografia ne dezvăluie nu doar traseul vieții intelectuale, începând cu anii de formare, ci și interacțiunile personajului cu mediul său, relațiile sociale ale grupurilor din care face parte. Parcursul persoanei, prin actele sale individuale și legăturile sale sociale, se prezintă ca un praxis totalizant al sistemului social. Ceea ce interesează este perspectiva “povestitorului”, istoria trăită, interpretarea pe care o dă el evenimentelor. Orice biografie socială se derulează pe fundalul unor structuri sociale în schimbare, iar schimbarea istorică modelează traiectoriile personale. O biografie este și o lectură psihosociologică a evenimentelor sociale, o relatare personală a istoriei sociale.

Viața lui Nicolae Mărgineanu reprezintă un bun motiv pentru studierea biografiei sociale. Este singurul psiholog român care și-a scris memoriile, lăsându-ne mărturie asupra acestei categorii socio-profesionale. Cartea pe care o recenzăm se prezintă ca un tablou complet al personalității sale, cu întreg parcursul său, de la naștere până în 1978, când a fost redactat acest manuscris de 700 pagini dactilografiate, cu doi ani înainte de trecerea sa în neființă. O viață fascinantă: copilul de țaran care reușește să se instruiască în cele mai înalte școli din România și să se specializeze în cele mai celebre laboratoare de psihologie din Germania, Franța și Statele Unite, omul de știință prestigios, poate cel mai cunoscut psiholog român, intelectualul democrat, cu vederi de stânga, care face apoi 16 ani și două luni de închisoare sub regimul comunist, “reabilitatul” care nu s-a mai putut întoarce la catedră, dar a reușit să mai dea în plus câteva cărți fundamentale! Cel mai important psiholog român, dar puțin cunoscut și pomenit – și azi – de confracți.

Lectura volumului ne relevă un fapt semnificativ: anii de formare au jucat un rol hotărâtor în evoluția sa ulterioară. Elev la Blaj și Orăștie – două citadele culturale românești în Ardealul aflat încă în cuprinsul imperiului austro-ungar –, și-a format disponibilitatea pentru studiu sistematic și disciplină, a deprins rigurozitatea ardeleanească care încă impune respect și acum. Student la Cluj, impresionează nu numai pe profesorul său Florian Ștefănescu-Goangă, care-i propune un post de preparator când era încă student în anul al II-lea, ci și pe alți profesori clujeni pe care-i frecventează: Virgil Bărbat, Victor Papillian, Bogdan Duica. La 22 de ani era deja licențiat, la 24 devine doctor în filosofie, cu specialitatea principală psihologie și cu mențiunea *magna cum laude*. Cerându-i să învețe germana, Goangă îl trimite într-un voiaj de documentare în Germania, iar Nicolae Mărgineanu profită copios de această oportunitate și face turul principalelor laboratoare de psihologie: la Leipzig ia contact cu spiritul lui Wundt și al urmașilor săi Krueger, Kulpe și alții, la Hamburg se apropie de Stern, de care-l vor lega apoi multe și la care se formase și G. W. Allport, la Berlin ia cunoștință de noile

* Nicolae Mărgineanu, *Mărturie asupra unui veac zbuciumat*, prefață de prof. dr. Mircea Miclea, București, Editura Fundației Culturale Române, 2002, 397 p.

cercetări în psihologia configurației și se familiarizează cu ideile lui Koehler. Profesorii Rupp și Moede îi fac recenzia tezei sale de doctorat în reviste germane, iar la întoarcere scrie un amplu raport care a apărut sub numele de *Psihotehnica în Germania* (1929). Un an mai târziu, publică o carte substanțială care oferă o imagine completă asupra cercetărilor din această țară, *Psihologia germană contemporană* (1930). Obține apoi bursa Fundației Rockefeller și începe o nouă etapă în formarea sa, aventura americană. Iată începutul: “La Universitatea Harvard, profesorul Allport m-a primit cu o aleasă afecțiune. O dată fiindcă aceasta era firea sa și a doua oară fiindcă avea posibilitatea de a afla noutăți despre psihologia germană, în general, și despre activitatea Institutului de la Hamburg, în special. Era apoi numai cu șapte ani mai în vârstă decât mine, deci foarte tânăr și el”. Aici cunoaște și pe Cantril, pe Murray, cel ce a condus, în timpul războiului, laboratorul pentru selecția ofițerilor pentru serviciile secrete, pe Whitehead, autorul monumentalei lucrări *Principia mathematica*, pe Boring (“exponentul cel mai de seamă al psihologiei experimentale din SUA”) și pe Roback, autorul tratatului celebru de *Psihologia caracterului*. Cu Allport menține mereu legătura, acesta citește studenților săi scrisorile lui Mărgineanu. La Yale lucrează cu Hartshorne și May, cei care acordau o atenție semnificativă mediului sau “situației” și îl frecventează pe Sapir, preocupat de influența culturii asupra personalității umane. La Chicago îl cunoaște pe Thurstone, cu care are lungi discuții, la Wisconsin pe Young, la Stanford pe Terman, la Los Angeles pe Bogardus, la Universitatea Duke îl întâlnește pe William McDougall, la Columbia pe Murphy și Symonds. Dar și pe Thorndike. După numai opt luni este capabil să facă o sinteză asupra psihologiei persoanei, din care s-a dezvoltat apoi cunoscuta sa carte. În mai puțin de doi ani devine un nume cunoscut printre psihologii importanți din America, este adesea consultat ca un bun cunoscător al psihologiei europene, invitat să țină cursuri sau să dea conferințe, devine un partener diligent al colegilor săi americani. Se afirmă ca unul dintre cei mai semnificativi psihologi ai epocii și probabil că altfel ar fi arătat psihologia românească dacă școala de la Cluj s-ar fi dezvoltat prin aportul și sub influența sa. Dar n-a fost să fie astfel.

N. Mărgineanu n-a făcut politică, nu a fost înscris în nici un partid. A simpatizat cu ideile de stânga. A ținut conferințe la cluburile muncitorești, s-a ocupat personal de organizarea unor școli de ucenici (Școala Tehnică Experimentală a Uzinelor Reșița), a ajutat pe studenții evrei în timpul prigoanei legionare. Ar fi putut să devină o figură proeminentă în noul regim. Dar a refuzat să “coopereze”, să se înscrie în partid. Nu s-a înscris nici măcar în Frontul Plugarilor al lui Groza. Are însă naivitatea să creadă că, dacă s-a putut înființa o asociație de prietenie cu “țara eliberatoare” (ARLUS), ar putea exista și o asociație româno-americană. Va ține conferințe despre SUA. Iar la cererea primului ministru, Petru Groza, intervine pe lângă ambasadorul american în interesul României, recomandându-l pe Mihai Ralea ca ambasador, deși acesta nu era agreat de către americani. Și devine astfel, după expresia unuia dintre anchetatorii săi, “agent al serviciului american de spionaj”. A fost bine “turnat”, află mai târziu, de doi foști colegi de la catedră, care au mai încercat același procedeu și în timpul legionarilor (unul dintre aceștia a fost “avansat”, după 1989, academician! Acesta, nume de referință în psihologia românească, pare că e amestecat și în dosarul lui Tudor Bugnariu, ginerele lui Blaga). Este “anchetat”, adică umilit, bătut, înfometat, supus presiunilor de tot felul pentru a “mărturisi” sau a se angaja în acțiuni de “demascare”. Rezistă cu demnitate și iese viu (dar bolnav) după 16 ani și două luni, reușind să mai lucreze și să publice încă câteva lucrări.

Cartea de amintiri a lui N. Mărgineanu este importantă pentru mărturisirile sale asupra oamenilor timpului, cunoscuți în ipostaze sociale diferite, mulți în anii de detenție. Spre deosebire de alte asemenea evocări, avem aici analizele unui psiholog. Din relatările sale nu răzbate nici ura, nici spirit de răzbunare. Autorul nu încetează niciodată să observe, să compare, să evalueze, să interpreteze atitudini, comportamente, stiluri. Cu acuitatea observatorului-participant, ne oferă diagnostice pertinente și descrieri obiective, chiar dacă cel supus “experimentului” este el însuși. Iată: “Doi gealați m-au legat de mâini și la picioare, mi-au introdus genunchii între mâini și apoi între genunchi și mâini mi-au băgat un băț. M-au ridicat, așezând bățul pe doi stâlpi. Corpul îmi rămăsese astfel în aer, cu capul în jos, iar picioarele în sus. Șeful arestului a început să mă lovească în fese cu un baston de cauciuc înăuntrul căruia era sârmă împletită. În starea de emoție în care eram, durere prea mare nu am simțit...”. O relatare rece, detașată, o fișă psihologică de observație. Cumplit experiment!

Galeria “subiecților” lui N. Mărgineanu este extrem de întinsă: de la nevinovatul cioban Petrache Lupu, la miniștri, politicieni, profesori universitari. Titel Petrescu i se confesează: “Am participat la Congresul Internațional al Partidului Socialist de la Paris, când s-a cântat pentru întâia dată Internaționala, dedicată libertății și drepturilor omului. Și uite acum ce pățim! Cred că sunt aproape 100.000 oameni în închisoare. Ori la 23 August, membrii înscrși în Partidul Comunist au fost numai 743. Informația o am de la Lucrețiu Pătrășcanu. Vai și de capul lui. N-a priceput nici el, ca și mine, că Ana Pauker și Vasile Luca sunt agenți ai Moscovei, iar cu neamul nostru nu au nimic comun decât ura lor împotriva lui”. Un anchetator îi mărturisește: “V-am citit lucrările și am prețuit în mod cu totul deosebit *Psihologia persoanei* în care luați atitudine împotriva rasismului, care nouă, la vremea aceea, ne-a mers la inimă... dar ați refuzat colaborarea cu noi. După cât am înțeles, tov. Prim-ministru Groza v-a invitat insistent să vă înscrieți cel puțin în *Frontul Plugarilor*. Înscriindu-se în acest Front au ajuns miniștri nu numai Ralea, ci și Stanciu Stoian, cu tot trecutul lor fascist. Cu atât mai mult ați fi ajuns dv.” Cunoaște și adevărata omenie, o bătrână îl hrănește în tren cu toată împotrivirea pazei (“dârzenia și omenia ei n-am s-o uit până la moarte”), un șofer îl aduce acasă după eliberare, fără să primească plată.

Vizitat în 1967, la Cluj, de prietenul său H. Cantril, director general al Institutului de Cercetare a Relațiilor Internaționale de la ONU și consilier a patru președinți ai SUA, acesta îi cere să-i “dezvăluie” cum de a rezistat atâția ani. “Cu două taine, i-am răspuns. Mai întâi, în timpul deținerii trebuia să fii atât de ocupat, încât să nu mai ai vreme ca să te gândești că ești la închisoare, iar dacă în cele din urmă, vrând nevrând, ajungeai și la cunoștința acestui gând, atunci trebuia să crezi că în două săptămâni cel mult te așteaptă libertatea. Drept condiție prealabilă, era însă conștiința curată, ca ți-ai făcut datoria și nu ți-ai bătut joc de neam, de oameni și de tine.” Iar ca modalitate practică: “Unii țineau conferințe, alții ascultau, unii învățau limba engleză, franceză, germană, sau italiană, iar alții le predau... La Universitate am ținut două lecții pe săptămâna. La închisoare am vorbit două ore pe zi. Lecția de la Universitate o pregăteam într-o zi sau două. Expunerea de la închisoare o pregăteam zi de zi.”

Cartea conține portrete interesante, creionate în tușe sigure, ale diferiților supraveghetori, anchetatori sau torționari pe care i-a întâlnit în cei 16 ani de închisoare, în diferite ipostaze. Nu sunt toți deșeuri umane, simple brute dezumanizate; unii sunt doar oameni frustrați, dornici să-și refacă imaginea de sine prin decăderea din condiția umană a celorlalți sau naivi care cred că au datoria să corijeze nedreptățile sociale prin eliminarea celor ce reprezintă, în ochii lor, clasa burgheză, “exploatoare” vinovată de

orice strâmbătate socială. În această ultimă categorie aş introduce pe Crăciun, directorul închisorii de la Cluj, prezentat de Mărgineanu ca un personaj uman, lipsit de cruzimea și ura viscerală împotriva deținuților, cum erau majoritatea. Personajul e interesant, el se bucură de un tratament asemănător și în cartea istoricului Constantin Giurescu (*Cinci ani și două luni în penitenciarul de la Sighet*, 1994) și în *Lexiconul negru* al Doinei Jela (Humanitas, 2001). De ce l-am amintit pe Crăciun? El este “personajul pozitiv” din amintirile lui Serge Moscovici (*Cronica anilor risipiți. Povestire autobiografică*, Iași, Polirom, 1999, traducere de Magda Jeanrenaud), cel care l-a inițiat în doctrina comunistă, mentorul său. Este invocat adesea în amintirile sale, îl pomenește și în recentul nostru dialog (*Urmele timpului. Iluzii românești, confirmări europene*, Iași, Polirom, 2002) când eu îi atrag atenția că nu toți românii au fost antisemiți. Crăciun era – se pare – un altfel de om. Și totuși acesta a ajuns directorul unei închisori în care erau torturați cei care nu aveau aceleași convingeri cu ale sale. Ce s-a putut întâmpla cu el, cum de a acceptat să lucreze alături de cele mai abjecte exemplare ale rasei umane? Credea, oare, că are o “misiune istorică”, îi ura atât de mult pe cei aflați în custodia sa încât să tolereze tratamentul la care erau aceștia supuși de colegii săi? Cum de a suportat să fie dirijat de indivizi ca Drăghici, Nikolski și alții ca ei? De ce a evoluat astfel? Ce categorie reprezintă el?

Memoriile lui Nicolae Mărgineanu ne dezvăluie o personalitate de mare frumusețe morală. Poate ușor naiv pentru un psiholog, prea încrezător în puterea valorilor, neobișnuit de cinstit și demn, neabătut de la convingerile sale democratice. N-a fost numai o minte strălucită, ci și un caracter. Un personaj tragic, cu care psihologia se poate mândri.

Închisoare au făcut mulți psihologi români importanți: Tr. Herseni, C. Zahirmic (doctor la Geneva, cu Claparede), G. Bontilă și alții pe care nu-i știu. Dar observațiile de “participant” la acest “veac zbuciumat” ale lui Nicolae Mărgineanu sunt primele de care luăm cunoștință. Vor fi descoperite oare și altele?

Adrian Neculau

TONY JUDT SAU REVERBERAȚIILE RESPONSABILITĂȚII*

Ce a însemnat căderea comunismului? Un răspuns la această întrebare riscă să fie incomplet deoarece trecutul, pe versantul său contemporan, abia începe să fie investigat. În special pentru țările din Estul Europei (fără însă “a masifica” geo-cultural răsăritul european), trecutul contemporan a reprezentat incontestabil o sursă de chinuri și frustrări, fapt pentru care căderea comunismului are o semnificație aparte. Cât și ce anume din memoria anilor petrecuți la adăpost de “jugul capitalist” va intra în imaginarul colectiv ce este în curs de cristalizare? Ce loc ocupă în memoria colectivă perioada de dinaintea instaurării regimului comunist? Este limpede că un răspuns la întrebările de debut ale textului nostru nu poate decât invoca ideea recuperării trecutului, un trecut care poate fi reintegrat în memoria colectivă prin depolitizarea, dezideologizarea societății (fapt inerent căderii comunismului ca sistem) și, în al doilea rând, prin revitalizarea științelor sociale, în speță a metodologiei științelor istorice. Însă

* Tony Judt, *Povara responsabilității. Blum, Camus, Aron și secolul XX francez*, trad. Lucian Leuștean, Iași, Polirom, 2000, 216 p.

la care parte a trecutului accedem? Anii '90, cum bine preciza Bronislaw Baczko (*Sociétés post-communistes et crises identitaires*, în *Nos identités*), au avut o particularitate prin faptul că au generat un sindrom al restaurației, urmare firească a căderii zidului Berlinului, dar și lovitură de bumerang în trupul și așa firav al democrațiilor est-europene. În cazul în care comunismul era iadul pe pământ, atunci perioada interbelică reprezenta o întoarcere la vârsta de aur a națiunii, a progresului și a împlinirii statelor din răsăritul Europei. Nu fără temei această politică a memoriei. În fond, după tratatul de la Versailles din 1919 s-au creat state-națiuni ce luau locul imperiilor multinaționale considerate decrepite. Noua ordine mondială era, cel puțin din perspectiva statelor-națiuni, cadrul firesc în care trebuiau să aibă loc luptele politice. Însă naționalismul exacerb, antisemitismul (nu în ultimul rând, genealogia intelectuală a acestuia), eșecul pacifismului în perioada interbelică conduceau la confecționarea unei identități colective postcomuniste indezirabile și anacronice în raport cu societatea occidentală, unde nevoia de reconciliere între adversari se impusese ca unic antidot pentru fanatismul politic, fiind totodată generatoare de prosperitate.

Textul lui Tony Judt referitor la problema responsabilității în societatea franceză a secolului ideologiilor completează de fapt o întreagă dezbatere care se poartă astăzi în România pe tema memoriei secolului extremelor. Abstractizând, putem considera că distrugerea comunismului a însemnat ocultarea formelor de teroare naziste, iar lupta contra Germaniei și, implicit, a nazismului a condus în cele din urmă la comunizarea jumătății estice a continentului european și, ne amintește Tony Judt, la degajarea unor dezbateri publice în Occident, al căror subiect era tocmai rolul responsabilității în susținerea ideologiilor. Cine erau și ce idei aveau Léon Blum, Albert Camus și Raymond Aron în “anii ciumei”? Ce anume au în comun cele trei personalități? În primul rând, după cum precizează pe parcursul textului Tony Judt, toți aceștia “au înțeles împotriva curentului”, având tăria de a afirma ceea ce gândeau într-un context în care opiniile radicale dominau scena publică, plătind astfel prețul marginalizării lor în cercurile politice sau culturale în care activau. Mai mult decât atât, ceea ce îi leagă pe cei trei intelectuali, în ciuda personalităților lor diferite, este “un anticomunism riguros, profund și consecvent” (Vladimir Tismăneanu în *Prefața* volumului *Europa iluziilor*, coordonat de Daciana Branea, *Postfață* de Dorian Branea, Iași, Polirom, 2000, p. 12).

De ce era marginal Léon Blum, având vedere că acesta a fost chiar prim-ministru al Franței în anii 1936-1937 și în 1938? “A fi evreu în Franța după 1934 însemna să simți neplăcerile crescânde ale antisemitismului intern, precum și ecourile rasismului de dincolo de Rin. A fi un evreu proeminent – și liderul unui partid politic autointitulat “revoluționar” – însemna să provoci oprobiul și dezgustul chiar și în cercurile respectabile. A fi un socialist evreu care susține o atitudine fermă împotriva lui Hitler însemna să provoci critica stângii și aluziile larg răspândite că favorizezi un război “evreiesc”. A fi evreu în Franța regimului de la Vichy însemna să te confrunți cu un risc permanent. Iar a fi Léon Blum însemna să fii predat de către regimul de la Vichy germanilor pentru a fi trimis într-un lagăr de concentrare.” (p. 52).

Fără a avea o ascendență muncitorească, însă loial tradiției jaurésiene, Léon Blum, la al XVIII-lea congres al SFIO (Section Française de l'Internationale Ouvrière) din Tours, din 1920, a apărat socialismul democratic francez, opunându-se afilierei organizației la Internaționala a III-a controlată de Moscova. Însă depărtarea de comuniști a făcut ca liderul francez să promoveze o lungă politică de opoziție până în 1936, deoarece Blum, respingând afilierea la Internaționala a III-a, risca, prin ipotetica participare la guvernare (o guvernare ce putea fi doar de dreapta), să plaseze întreaga tradiție revoluționară în tabăra comunistă. În felul acesta, “profetul desconsiderat” a

reușit să consolideze poziția stângii, detașând mișcarea socialistă franceză de componenta comunistă, tot mai aservită sovieticilor. Firește, guvernarea de un an a Frontului Popular nu fusese una dintre cele mai bune, deși se impuseseră numeroase reforme: creșteri salariale, săptămâna de lucru de 40 de ore, concediul plătit, dreptul la negocieri colective. Divizarea majorității parlamentare și scăderea popularității au atras căderea guvernului socialist. În privința relațiilor internaționale, Blum era un partizan al politicii dezarmării colective a anilor '20, salutând mai târziu München-ul și chiar pactul Ribbentrop-Molotov – poziție aflată în concordanță cu ideile socialiste ale politicianului. Acest moralist francez, consideră autorul volumului, “a fost un rătăcitor perpetuu printre diferitele identități franceze de care s-a apropiat în anumite momente” (p. 93). În privința dezbaterii cu privire la “spiritul francez”, Léon Blum a respins demonstrațiile etnopsihologice atât de răspândite însă în epocă (p. 93).

Albert Camus, “moralistul indecis”, întruchipa ceva specific francez, “la intersecția dintre literatură, gândire și angajare politică”(p. 95). Deși a respins ideea implicării în politică a artistului, însă asociat stângii franceze (asimilat fiind unui intelectual angajat în Rezistență), Albert Camus intră în dezbaterea publică cu privire la responsabilitate prin editarea în 1951 a lucrării *Omul revoltat*. Ideile sale, astăzi adjuocate din punct de vedere istoriografic, vizau înțelegerea ideii de revoluție în contextul totalitarismului. “Camus a inversat convenționala apărare intelectuală a terorii revoluționare atunci în vogă: nu ambițiile și acțiunile Uniunii Sovietice pot fi explicate și apărate prin analogia cu realizările iacobinilor; ci, mai curând, Revoluția franceză și chiar *noțiunea de revoluție* [s.n., G.L.] în sine trebuie puse în discuție datorită a ceea ce știm noi astăzi despre costurile terorii” (p. 103). Albert Camus însă nu s-a limitat la acest lucru. Țintele discursului său au devenit și marii gânditori ai modernității (Rousseau, Hegel, Marx), figuri *responsabile* într-o genealogie intelectuală a terorii.

Cariera pariziană a lui Albert Camus nu era una care să-i asigure confort intelectual. Dimpotrivă, faptul că scriitorul era un provincial, atât ca naștere (originar din Algeria) cât și ca educație (nu urmase *une grande école* asemenea lui Sartre, Aron, Simone de Beauvoir etc.) avusese un impact asupra carierei sale. Nu vom insista asupra acestor factori, ei însă au o pondere importantă în demonstrația lui Tony Judt, ce leagă într-un mod just datele biografice de rezultatele impactului public al operelor scriitorului. Camus, scrie autorul Judt, a avut de suferit nu doar din cauza depărtării de mediul său natal, ci și din cauza inadaptării la mediul cultural parizian. Mai mult decât atât, “era prin instinct și temperament o persoană *neafiliată*”(p. 113); “ținta reală a lui Camus nu era [...] stânga, ci extremismul politic în general” (p. 132).

Raymond Aron, situat de Tony Judt într-o tradiție a gândirii politice franceze a secolului XVIII, era un personaj tipic elitei universitare a timpului său. Ideile sale legau stabilitatea politică de ordinea civilă și libertățile publice (p. 162). În concepția sa exista un raport între “mitul revoluționar francez și amenințarea clar *totalitară* împotriva libertății reprezentată de un anumit tip de societate represivă” (p. 163). De ce era însă Raymond Aron socotit “marginal”? Absolvise renumita *École Normale Supérieure*, teza sa de doctorat îl propulsase printre speranțele gândirii franceze contemporane, iar din 1954 era numit la Sorbona la catedra de sociologie, fără a mai menționa prezența sa în dezbaterile publice. Răspunsul rezidă în lipsa de popularitate a ideilor sale. “După 1947, el a adoptat o poziție fermă în sprijinul alianței occidentale într-o perioadă în care cei mai mulți intelectuali francezi fie simpatizau cu blocul sovietic, fi visau la o «a treia cale», neutră”(p. 154). Sistemul său de gândire politică, în ciuda simpatiilor declarate de stânga validă, în primul rând, un demers etic. Trebuie să reflectezi nu doar la contextul social și politic în care activează un regim politic, ci este fundamental să-l judeci în

funcție de categoriile bine/rău, adevăr/fals. În cazul lui Raymond Aron, această preocupare pentru responsabilitate venea dintr-un realism politic ce postula “judecățile morale pe care cetățenii le oferă guvernelor sau interesele morale reale sau imaginare ale tuturor actorilor dintr-o societate” (p. 174). Această concepție nu se baza însă pe o alterare a principiului “rațiunii de stat”, fapt evidențiat de către Tony Judt în contextul reacțiilor pe care “inițiatul marginal” le-a avut în anii războiului din Algeria. De asemenea, după al doilea război mondial, Raymond Aron fusese un partizan al rezolvării “problemei germane” în cadrul Europei occidentale, pronunțându-se ulterior pentru reînarmarea Germaniei Federale în contextul războiului rece. Raymond Aron “nu a fost un moralist. Dar întreaga sa carieră a constituit un pariu cu Rațiunea împotriva istoriei” (p. 193).

Există anumite elemente pe care autorul american le accentuează pe tot parcursul textului. Exceptând *problema responsabilității politice*, ce constituie baza pe care se articulează cartea, un loc bine definit îl are *tema revoluției franceze* sau, în general, *ideea de revoluție*. Tony Judt este îndreptățit să considere că dezbateră în jurul ideii de revoluție a coagulat anumite energii politice, orientând, într-un fel sau altul, atitudini ce s-au evidențiat mai ales în anii de vârf ai ascensiunii comunismului. Deși la congresul SFIO din 1920 Léon Blum a pierdut, posteritatea i-a acordat primul loc printre cei pe care ideologia comunistă nu i-a învins, fiind un apărător al ideilor socialiste, fără a fi un admirator al “Poporului înarmat”. În mod lucid, Albert Camus a condamnat asocierea dintre principiile etice și teroare, iar Raymond Aron a refuzat mitologia politică în general. Această dezbateră cu privire la revoluție reprezenta una dintre caracteristicile vieții publice din Franța, însă în “anii ciumei” aceasta trebuia direcționată către critica ideologiilor totalitare ce se hrăniseră din posteritatea ideii de revoluție până la confiscarea ei. Parte integrantă a identității franceze, mitul revoluției a fost politizat până la dezrădăcinarea de valorile pe care le-a consacrat. “Cine a «controlat» înțelegerea Revoluției franceze a controlat Franța sau, cel puțin, s-a aflat în postura de a stabili condițiile disputelor privitoare la legitimitatea politică în Franța postrevoluționară” (p. 13). De asemenea, Tony Judt are perfectă dreptate să afirme că importanța Revoluției este covârșitoare în apariția unui anume tip de a face și de a înțelege politica. Acesta a valorizat argumentația grupului fondator prin ocultarea terțelor versiuni asupra istoriei. “Astfel, puterea politică modernă s-a întemeiat pe o versiune particulară asupra istoriei; drept rezultat, istoria a devenit politică” (p. 13).

Povara responsabilității nu reprezintă doar o contribuție valoroasă pe tema responsabilității intelectualilor în secolul extremelor; ea poate fi receptată din perspectiva mai largă a istoriei ideilor politice în secolul XX.

Gabriel Leanca

MEMORII ȘI GRUPURI CONCURRENTE ÎN LUMEA SATULUI*

De obicei, lumea rurală din România comportă trei tipuri de lectură. Prima dintre ele, cu o lungă tradiție intelectuală, vede în spațiul rural un eden terestru, populat de personaje exemplare, întrupări ale vitalității, virtuții și spiritualității profunde. A doua lectură, de sens contrar, eminentamente normativă, descalifică lumea satului ca o formă de

* Alina Mungiu-Pippidi, Gérard Althabe, *Secera și buldozerul. Scornicești și Nucșoara. Mecanisme de aservire a țaranului român*, Iași, Polirom, 2002, 208 p.

premodernitate, subcivilizație și chiar de subumanitate, pentru a-și propune să-i schimbe radical profilul, adică să o “modernizeze”. A treia perspectivă este cea indiferentă, pentru care ruralul reprezintă o sferă insondabilă, inefabilă și neatractivă. Prima viziune exprimă ceea ce ne-ar place să fi fost, a doua vorbește în numele a ceea ce ar trebui să fie, în timp ce a treia nu vorbește deloc. Cele trei perspective au în comun faptul că toate ratează obiectul de studiu.

În realitate, așa cum arată cartea pe care o luăm în discuție aici, lumea rurală nu este nici atât de roză ca în lectura idilizantă, nici atât de neagră ca în lectura normativă și nici așa de insondabilă după cum acreditează ultima lectură. Este doar complicată și, ca să se lase explorată, reclamă efort, disponibilitate și empatie. De aceste calități au dat dovadă cei doi autori, Alina Mungiu-Pippidi, un *social scientist* foarte activ în ultimii ani, și Gérard Althabe, cunoscut antropolog francez. În 2001, autorii, împreună cu o echipă de studenți ai Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București, beneficiind de *training* de specialitate și de susținerea mai multor sponsori, au ales pentru explorarea spațiului rural două studii de caz, două sate cu destin exemplar în ultima jumătate de secol: Scornicești, un sat din câmpia Oltului, locul de naștere al lui Nicolae Ceaușescu și, prin aceasta, element esențial în efortul modernizator demonstrativ al regimului comunist, și Nușoara, sat de munte rămas necolectivizat, o “rezervație” de rezistență anticomunistă, printre puținele care au pus probleme regimului în primul deceniu de la instaurare.

Abordarea din *Secera și buldozerul* lasă să se vadă influența antropologului, prin aceea că preferă perspectiva largă, “durată (relativ) lungă” din destinul celor două sate, dar mai ales prin faptul că se concentrează asupra continuităților din viața satului și a constantelor relației stat-societate care transcend schimbările de regim politic. În rest, analiza – și aici se vede amprenta Alinei Mungiu-Pippidi, cea care a scris, la modul concret, cartea – datorează metodologia științelor sociale, combinând incursiunea istorică cu cercetarea sociologică (bazată pe datele oferite de sondaje CURS, de focus-grupuri, de interviuri cu personaje reprezentative etc.) și cu observația participativă la fața locului.

Două sunt elementele de continuitate surprinse în *Secera și buldozerul*: 1) înrădăcinarea ideologică a programelor din ultimele două secole de modernizare a satului românesc și eșecul lor constant, repetat (fie că au fost concepute de elita Vechiului Regat, de cea a României Mari, a României comuniste sau postcomuniste, vezi p. 12 sqq, 165, etc.); 2) decurgând din primul element de continuitate, mai precis din imaginarul radical transformator al viziunilor modernizatoare – perpetuarea stilului autoritar în relația statului cu satul (p. 180). Presiunea statului asupra comunității rurale a cunoscut, firește, intensități diferite, forme de inginerie socială, manipulare, aservire, control (uneori) deosebite de la o perioadă la alta; natura relației, însă, a fost mai mereu aceeași. Iată această concluzie în formularea autorilor: “În ciuda diferențelor foarte mari din punctul de vedere al libertăților politice de la un regim la altul, toate regimurile au refăcut o structură socială oligarhică, în care țăranii, proprietari sau nu, erau lipsiți de o veritabilă autonomie politică, fiind legați prin puterea autorității tradiționale (înainte de război), dependență economică sau coerciție în forme mai mult sau mai puțin subtile (înainte de reforma agrară din 1919, sub comunism sau postcomunism) de o elită locală ce se bucura de o influență politică disproporționată.” (p. 180) Concluzia confirmă ceea ce afirma George M. Foster, anume că o trăsătură esențială a țăranimii este controlul scăzut asupra condițiilor care îi guvernează viața (p. 11).

Autorii pun la încercare modul obișnuit de a povesti comunismul și postcomunismul. De obicei, spunem despre comunism că a fost o dictatură în care de o parte a baricadei se afla regimul, iar de cealaltă, societatea. În fapt, după cum se poate înțelege din *Secera și buldozerul*, lucrurile nu au stat întocmai. Regimul comunist (imitat, de altfel, sub acest aspect, și de cel postcomunist) a avut abilitatea perversă de a transla conflictul între stat și societate într-un conflict dintre părți ale societății (p. 89). Situația din Nucșoara este cât se poate de ilustrativă. Aici, fiind vorba de o regiune de munte cu loturi risipite și neadecvate, întovărișirea și colectivizarea nu au avut succes, iar terenurile confiscate de la luptătorii din munți (conduși de faimoșii Toma Arnăuțoiu și Gheorghe Arsenescu) au fost împărțite celor de condiție modestă sau cu deficit de status în comunitate. Pentru că printre aceștia din urmă s-au aflat câțiva care au luptat în cel de-al doilea război mondial, grupul beneficiarilor “redistribuției” comuniste (format din circa 200 de familii) și-a spus al “veteranilor”. Ei se opunea “bandiților” (cum se poate observa, perpetuau taxonomia infamantă comunistă), adică celor câțiva luptători din munți (de altfel, majoritatea foști veterani, la rândul-le), eliberați în anii '60 din închisoare, care s-au trezit fără pământ și alte proprietăți. După 1989, statul a rămas de partea beneficiarilor comunismului în disputa juridică cu persecutații, dacă nu din alte motive măcar din cele electorale, beneficiarii fiind mai numeroși decât perdanții (p. 104).

Povestea nespusă și stingheritoare a comunismului este aceasta: modernizarea forțată și redistribuirea partizană a proprietății au creat, prin modificarea rețetei și traseelor succesului social, o mare categorie, de fapt o majoritate, de favorizați, față de care persecutații reprezintă o minoritate nereprezentativă. În Nucșoara, povestea are un epilog semnificativ. Victimele comunismului nu au reușit, după 1989, să ridice o troiță în cimitir în memoria celor căzuți în munți. “Veteranii” și primarul s-au opus, spunând că troița ar divide comunitatea (p. 29). Cu alte cuvinte, vina pentru divizarea comunității nu o poartă comunismul, ci victimele acestuia. Până la urmă, troița a fost așezată undeva într-o poiană în afara satului.

În ciuda faimei pe care o are astăzi Nucșoara, de loc exemplar al rezistenței anticomuniste, mulți dintre cei care au avut de suferit de pe urma represiunii refuză eroizarea, recunoscând că au ajuns victime sau anticomuniști din întâmplare. “Că m-au condamnat ei și m-au făcut să fiu contra comunismului e altă treabă”, spune Vasile, cândva băiat la oi, trimis după gratii pentru că luptătorii din munți au luat caș de la el (p. 24). Altcineva a luat zece ani de Gulag pentru că s-a întâlnit din întâmplare cu Arnăuțoiu și le-a dat țigări.

Numărul victimelor îl depășește net pe cel al anticomuniștilor propriu-ziși. În perioada în care au acționat luptătorii din munți, represiunea avea caracter extensiv și arbitrar, lovind în oricine pentru a răspândi teroarea. În Nucșoara, cei mai mulți dintre locuitori au fost luați cu camionul și bătuți crunt de către securiști și milițieni, pentru a spune dacă știu ceva despre partizani. Pentru aceasta, mare parte a victimelor au ajuns să-i urască pe partizani, nu neapărat și comunismul. Astăzi, majoritatea sătenilor din această oază de rezistență anticomunistă sunt nostalgici după perioada Ceaușescu (p. 26).

Invidia socială este factorul cel mai important care structurează opiniile și atitudinile, nu memoria exactă a comunismului. Într-un memoriu adresat Președinției, după 1989, “veteranii” din Nucșoara contestă dreptul deținuților politici de a revendica pământul confiscat de comuniști și protestează pentru faptul că “bandiții” au pensii mai mari decât ei, deși sacrificiul celor care au luptat în cel de-al doilea război mondial “a fost mai mare”. Cum excelent surprind autorii analizei, invidia socială se articulează pe un soi de ideologie primară, conform căreia: dreptatea nu e obiectivă, ci subiectivă și

mai ales fiduciară, rezultând din opinia celor mulți; drept de proprietate asupra pământului au nu proprietarii de drept, ci utilizatorii, chiar dacă aceștia au beneficiat de un act de injustiție; diferențele sociale sunt inacceptabile, fiind preferabilă exploatarea statului, decât cea a consăteanului (p. 88).

Lucrurile se complică și mai tare în încercarea de a stabili o linie clară de demarcație între opresori și oprimați, între comuniști și opozanți atunci când aflăm că, în Scornicești, mulți dintre chiaburi s-au transformat, de teamă că vor fi arestați, în agenți ai colectivizării, în timp ce membrii de partid erau printre cei mai reticenți să se înscrie la colectivă (p. 56). Pe scurt, în locul edenului prezentat în cărțile idilizante despre satul românesc, observăm o lume răvășită, în care rolurile de opresor și victimă sunt permutabile sau imposibil de atribuit; vedem o comunitate profund divizată, cu tabere pornite unele împotriva altora, incapabile să observe că marele vinovat este statul; vedem oameni cu o etică radical pervertită, pentru care nevoia de justiție, de memorie justă, dreptul de proprietate și alte valori fundamentale sunt descalificate sub influența invidiei sociale și a culturii politice transmise prin socializarea comunistă.

Există și alte puncte în care cartea pune la îndoială modul obișnuit de a rememora comunismul. Perioada de după 1945 este povestită îndeobște ca o istorie a represiunii. Povestea este adevărată doar parțial și mai ales pentru primele două decenii de comunism, după care represiunii brute, extensive și arbitrare i-au luat locul strategii de control și influență socială: crearea de diferite dependențe, condiționarea accesului la resurse, servicii, poziții, proprietăți și chiar la formele elementare ale cetățeniei, manipularea stilului de viață prin diferite măsuri “modernizatoare”, intervenții asupra proprietății, cointeresarea unora în detrimentul altora etc). Represiunea propriu-zisă era doar politica extremă, utilizată atunci nu mai existau alte mijloace de a-l priva de țăran de autonomie (p. 55). Iar de la mijlocul anilor '60, “controlul se exercita prin persuasiune mai mult decât prin coerciție, statul nu doar lua, ci și dădea” (p. 127). Stabilitatea comunismului a fost asigurată de un contract social implicit care solicita obediență în schimbul minimei normalități, siguranței personale și, de foarte multe ori, parvenirii (p. 151).

Cartea descrie strategiile de control și influență socială pe parcursul mai multor capitole, într-o manieră elaborată și densă, lucru ce face imposibilă și inutilă o sintetizare a lor aici. Mai util ar fi, poate, să semnalăm utilizarea a două concepte ca instrumente analitice cheie: “elită de pradă” (termen, împrumutat de la Barrington Moore Jr., desemnând elita locală care ține instituțiile statului captive, deturnându-le activitatea în folos propriu) și “gatekeepers” (“portarii”, acei actori sociali – analizați pentru prima dată de Kurt Lewin, pentru a preocupa ulterior științele comunicării, sociologia și psihologia socială – care acordă preferențial și în profit propriu accesul la resurse, de obicei aflate în deficit; în satele românești, portarii sunt funcționarii care se ocupă de pământul agricol, agronomii, pădurarii, etc). Cartea înregistrează o deconcertantă continuitate la nivelul elitelor locale, în ciuda momentului revoluționar din 1989, precum și păstrarea mecanismelor de distribuire clientelară, informală, a resurselor și serviciilor. În ultimă instanță, libertatea obținută, dreptul la individualitate recâștigat, dreptul de proprietate, dreptul de vot rămân valori fictive, de vreme ce autonomia personală, accesul la pământ, votul și altele sunt condiționate sau reglate de elita de pradă și de “portarii” comunității.

Acesta este unul din principalele motive pentru care sătenii nu mai fac o diferență radicală între perioada de dinainte de 1989 și cea de după și nici nu se mai grăbesc să diabolizeze comunismul. Dispariția senzației rupturii dintre comunism și postcomunism, acută câțiva ani după revoluție, a facilitat și alimentat memoria nostalgică,

locuitorii ambelor sate amintindu-și anumite perioade din comunism în care, în contrast cu restul țării, beneficiau, din motive diferite, de o oarecare prosperitate: Scorniceștiul, pentru că era aprovizionat preferențial ca loc al reușitei “exemplare” a modernizării comuniste, iar Nucșoara pentru că, fiind în afara colectivizării, oamenii le-a rămas posibilitatea, în ciuda cotelor tot mai mari fixate de partid, să facă un mic profit în comerțul cu cei din zone în care proviziile erau puține.

Manipularea stilului de viață a avut efecte dramatice asupra satelor. În Scornicești, acest lucru se poate observa cel mai bine, pentru că satul natal al lui Nicolae Ceaușescu a fost “cobaiul” (p. 124) pe care voluntarismul comunist și-a încercat cele mai multe din rețetele de inginerie socială și economică. În urma colectivizării, expropriilor, sistematizării, industrializării și urbanizării forțate a rezultat un oraș incert, populat de orășeni-țărani (p. 132), cu infrastructură și servicii publice precare, plin de contradicții (unele de un umor negru), în care cadrele memoriei sociale tradiționale au fost sever dislocate (p. 120).

Din primele două corecturi aduse modului obișnuit de a lectura comunismul și postcomunismul rezultă o a treia. Deși tindem să credem că doar partea invizibilă a regimului comunist a fost problematică, preferând să ne concentrăm atenția, acum când vine vorba de moștenirea trecutului și de procesul comunismului, asupra chestiunii Securității, *Secera și buldozerul* demonstrează că mai ales partea vizibilă a fost problematică. Regimul comunist nu a fost doar un mare producător de victime, ci și sursă de infinite complicități la vedere, care au fisurat iremediabil comunitățile rurale. Puterea dezvoltată de comunism nu era doar una negativă, care reprima sau interzicea, ci și una pozitivă, care atrăgea societatea în angrenaj, o îndemna la acțiune, o ademenea prin diferite mijloace. O caracteristică a comunismului era că permitea o totală permutabilitate a rolurilor, victima putându-se transforma în opresor și invers. Totalitarismul a fost efectul acestui joc complex de roluri, nu rezultatul acțiunii câtorva, puțini și ascunși. Nu este de mirare, prin urmare, că astăzi, ca și restul societății, satul românesc gestionează greu moștenirea comunistă. Radicalismul comunist, pe lângă faptul că a acționat asupra lucrurilor, rezultând un *puzzle* greu de reordonat astăzi, și-a pus amprenta asupra oamenilor, asupra autopercepției, credințelor, profilului moral, a obiceiurilor lor, până într-acolo încât încrederea în interiorul comunității a fost subminată fatal, iar interesele au devenit greu de acomodat.

Proгноza autorilor privind viitorul satului românesc este reținută, dar își ascunde cu greu pesimismul. Observând mai multe tendințe îngrijorătoare – îmbătrânirea populației satelor, depopularea, demodernizarea, slaba capacitate a economiei rurale de a se adapta mecanismelor de piață și concurenței, monopolizarea resurselor de către elita de pradă (p. 27, 169 sqq.) – autorii atrag atenția că satul va fi cea mai mare problemă a României în procesul de aderare la Uniunea Europeană. Diagnosticul din *Secera și buldozerul* de potrivește cu cel din *Eurobarometrul rural* din 2002.³ Aproape nimic din profilul satului desprins din *Eurobarometru* nu este pe măsura celor reclamate de UE: nici dimensiunile și formele proprietății, nici piața pământului, nici formele de exploatare, nici competența civică a țăranilor, nici nivelul de trai sau politicile guvernamentale. Lumea rurală se află la marginea de jos a sărăciei, nu mai există ca o formă de comunitate, este subminată de neîncredere, de atomizare, de subdezvoltare și este puțin dispusă să accepte schimbările reclamate de standardele europene.

³ *Eurobarometrul rural. România, decembrie 2002*, realizat de Fundația pentru o Societate Deschisă, la comanda Delegației Comisiei Europene din România.

Imaginea din oglinda europeană, ca și cea din *Secera și buldozerul*, nu este prea plăcută, dar trebuie luată în seamă. Lucrurile, după cum lasă să se întrevadă ambele surse, nu sunt iremediabil pierdute, tendința negativă poate fi inversată, în lumea satului existând posibilități și disponibilități care să fie folosite. Numai că este nevoie de atenție comprehensivă, adică de a regla acțiunile celor implicați și a celor care au putere de decizie asupra spațiului rural cu ajutorul unui diagnostic corect și onest.

Adrian Cioflâncă

REVIZITÂND TRECUTUL*

Perspectivile istorice moderne includ cunoașterea modului în care precursorii noștri și-au înțeles și prelungit genealogiile. Căci având credințe și valori diferite, oamenii diverselor epoci au privit mereu altfel spre timpurile revoluate, găsindu-și mereu alte și alte puncte de sprijin (p. 407). Din păcate, cunoașterea specializată ne-a privat și ea de multe moduri de comunicare cu trecutul, absolut obișnuite cândva. A rezultat astfel îndepărtarea de celelalte vârste ale istoriei, izolarea noastră în mijlocul unei moșteniri prețuite, dar tot mai puțin familiare (p. 401). Cartea a urmărit să inventarieze cât mai multe asemenea “utilizări” și să aprecieze metamorfozele ideii de schimbare, felul cum generațiile coexistente de nepoți, părinți și bunici și-au reprezentat devenirea.

Deoarece toate societățile țin să își asigure propria continuitate, declarațiile colective despre trecut ajută la conservarea aranjamentelor existente, la difuzarea tuturor felurilor de istorie, la stimularea sentimentului de apartenență față de instituții coerente, stabile, durabile (p. 247). Despre națiunile europene se poate spune că au început abia în secolul XIX să se identifice îndeaproape cu moștenire lor materială și abia în secolul XX au lansat mari programe pentru a o proteja. Iar impulsul de a conserva a derivat din mai multe presupuneri legate între ele: 1) trecutul este tot mai diferit de prezent; 2) relicvele lui sunt necesare identității noastre și dezirabile în sine; 3) rămășițele reprezintă bunuri finite care se împuținează pe zi ce trece. Timp de multe secole, arată David Lowenthal, majoritatea oamenilor au trăit în aproape aceleași condiții ca și ale strămoșilor, fiind puțin conștienți de schimbările istorice și deosebind anevoie actualitatea de paseitate. Oamenii cu greu puteau distinge alte timpuri de cele în care trăiau, ne asigură profesorul Lowenthal. Până la Renaștere, prea puțini căutau să conserve obiecte sau monumente, fie numai și pentru că nu apăruse încă percepția unui trecut ca stare de lucruri ce nu mai există (p. 428). A fost nevoie ca Antichitatea să fie redescoperită de umaniști pentru ca diferențele dintre vremurile lui Ovidiu și cele ale lui Petrarca să apară într-o abruptă antiteză. Una din consecințele moderne ale acestei rupturi este popularitatea enormă a conservării: lipsiți de legătura creatoare cu trecutul, îi salvăm cu zel relicvele (p. 402). Cartea explorează scopul conservării și impulsurile care o animă, ritmul palpabil, reificat, vizualizat al transformărilor și al pierderilor de parcurs, rolul reperelor naționale sau individuale, legătura istoriilor personale cu cele publice (p. 402). Fiecare generație își orânduiește propria moștenire, alegând ce să îndepărteze, să ignore, să tolereze sau să teaurizeze și cum să trateze ceea ce se păstrează. Asemenea opțiuni nu sunt lipsite de

* David Lowenthal, *Trecutul este o țară străină*, traducere de Radu Eugeniu Stan, București, Editura Curtea Veche, 2002, 590 p.

constrângeri: deciziile de a ne aminti sau de a uita, de a păstra ori distruge depind în mare parte de factori pe care nu-i putem controla, aflați deseori dincolo de percepția noastră conștientă (p. 401).

Preocupările pentru prezervarea “urmelor” istoriei s-au ivit ca urmare a câtorva evoluții de la sfârșitul secolului XVIII și din secolul XIX și sunt descrise convingător de către David Lowenthal. Una dintre ele a constatat chiar în apariția ideii că istoria nu e structurată de destin sau de vreo altă constantă a naturii umane, ci este un proces cu fațete multiple, supus numeroaselor contingente. Pe măsură ce fiecare lucru ajungea să pară unic și fiecare epocă irepetabilă, artefactele rămase căpătau o importanță crucială pentru înțelegerea antecedentelor noastre (p. 431). Un impuls similar către conservare l-a dat naționalismul care prețuia în mod deosebit tradiția și toate produsele artelor populare mai vechi ori mai noi, ca garante vizibile ale identității unui grup etnic anume (p. 431). Al treilea factor favorabil gândirii prezervaționiste a fost sentimentul acut al pierderilor ireparabile aduse de Revoluția franceză, senzația că farmecul Vechiului Regim nu va mai fi rețrăit niciodată (p. 432). În al patrulea rând, autorul semnalează conștiința crescândă a identității individuale, atașamentul pentru momentele trecutului personal, tendința de a le păstra cât mai bine sau de a le deplânge pierderea (p. 433). Al cincilea impuls a fost, potrivit lui Lowenthal, însăși descoperirea unor mari monumente, deschiderea lor pentru turism și, de aici, obligația de a le asigura o minimă protecție. În fine, ultimul stimulente al campaniilor de conservare pare să fi fost, la sfârșitul secolului XIX, neîncrederea în permanența progresului, dublată de neliniștea privitoare la ritmul prea accelerat al modernizării, al schimbărilor rapide față de care unii nu se simțeau pregătiți (p. 434).

Ca metodă de lucru, autorul își propune să examineze mai întâi cât de mult sunt conștientizate schimbările istorice și în ce măsură ele afectează perceperea trecutului în general, a rămășițelor lui în special (p. 365). Apoi se cuvine să discutăm, consideră el, calitățile, trăsăturile pe care le “punem” în trecut și scopurile către care acestea conduc. În cele din urmă, trece în revistă impactul unor astfel de modificări asupra mediului studiat, asupra participanților la dialogul continuu între trecuturile în veșnică modernizare și prezenturile în permanentă trecere (p. 365). Concluzionând, Lowenthal apreciază că revizuirea istorică neîncetată face trecutul și mai îndepărtat și mai puțin accesibil decât era pentru predecesorii noștri. Pierdem viziunea lor despre cele petrecute cândva nu numai pentru că timpul a interpolat noi posterități și a modificat ceea ce știm despre cele vechi, dar și din cauză că fiecare nou consens transformă însăși structura și sintaxa înțelegerii istorice (p. 400). Credința în stabilitatea definitivă a trăsăturilor trecutului explică și lipsa dorinței de a admite propriile coruperi impuse imaginii acestuia (p. 366). Dimpotrivă, ne închipuim că prin eliminarea falsurilor și a urmelor timpului vom recâștiga trecutul “adevărat”. Îndepărtând adăugirile anterioare nu realizăm de fapt că îi aducem altele noi (p. 367). Modificăm trecutul pentru a deveni parte din el, scrie Lowenthal, dar și pentru a-l face, încă o dată, numai al nostru (p. 371).

Andi Mihalache

MEMORIA MORȚILOR: DIMENSIUNI SOCIALE ȘI CULTURALE*

O analiză a practicilor și reprezentărilor legate de moarte te trimite, inevitabil, și la acele reprezentări care țin de situații aparte. Jean-Claude Schmitt s-a oprit tocmai la una dintre acestea într-o lucrare relativ recent tradusă și pentru cititorii români.

Pentru cultura medievală creștină strigoii reprezintă o realitate, încearcă să ne convingă istoricul francez în acest studiu de finețe care poate fi integrat antropologiei istorice, deși autorul preferă să-și definească demersul ca fiind mai degrabă o “contribuție la o istorie socială a imaginarului”. Și aceasta pentru că o analiză a modului în care au luat naștere strigoii, a funcțiilor îndeplinite de aceștia, îl conduce pe autor la sesizarea importanței imaginarului morții și al morților, ca și a relațiilor care se stabilesc între vii și morți.

Din punct de vedere metodologic, Jean-Claude Schmitt preferă să renunțe la tradiționalul postulat conform căruia strigoii reprezintă vechile practici păgâne care au supraviețuit instaurării creștinismului și cu care acesta a fost nevoit să conviețuiască. Dacă o “arheologie” a textelor medievale este necesară (și autorul are în vedere problema moștenirilor veterotestamentare, latină, germanică, dar din perspectiva reasumării lor permanente), mai important i se pare să arate că imaginarul și credințele unei societăți sunt dependente de funcționarea ca atare a societății și a culturii acesteia.

Două elemente sunt de remarcat: pe de o parte, autorul este convins că istoricul trebuie să acorde un interes sporit “suportului”, respectiv textelor, imaginilor, analizate din prisma modalităților de producere și difuzare, ținând cont de faptul că există o serie de medieri lingvistice, sociale, ideologice care intervin în relatarea unui fapt sau într-o anumită reprezentare; pe de altă parte, Jean-Claude Schmitt nu ezită să atragă atenția asupra caracterului dinamic al credinței, pentru că, insistă autorul, evoluția figurii medievale a strigoiului se produce în paralel cu evoluția însăși a creștinismului, iar acest lucru se regăsește în variatele feluri de a crede și a face să se creadă.

Cum, cui, când și unde apar strigoii sunt întrebările esențiale care marchează logica structurării cărții. Cum apare strigoiul? În vis sau în stare de veghe? Are prezență corporală sau doar una spirituală? Apare celor apropiați: familiei, prietenilor, stării căreia aparține? Imediat după moarte, în perioada unor sărbători speciale? Care sunt locurile preferate? Casa familială, mănăstirea căreia i-a aparținut, câmpul de bătălie unde a decedat? Care este mesajul pe care îl transmite aceștia? Care este finalmente rolul lor în societatea medievală occidentală? Iată câteva dintre întrebările la care răspunde cartea istoricului francez.

Într-un anumit fel, strigoiul este construit ca un *Ianus bifrons*, permițând, pe de o parte, să înțelegem “obsesiile” societății medievale față de lumea de dincolo și variatele moduri în care aceasta era imaginată, iar, pe de altă parte, să sesizăm complexitatea relațiilor sociale care îi domină pe cei vii și care îi marchează și după moarte. În acest caz funcția strigoiului devine mai degrabă una pedagogică, de corectare a comportamentelor celor vii. Este poate motivul principal pentru care Biserica, inițial reticentă față de acest tip de apariții care trimit la multe dintre credințele păgâne ale regiunilor recent creștinate, să le integreze discursului său moralizator (indiferent că vorbim de predicatorii de la amvon sau de cei itineranți). Utilizat cu conotații politice, ca mijloc de corijare a atitudinilor belicoase ale aristocrației militare, a relațiilor de cuplu sau de

* Jean-Claude Schmitt, *Strigoii. Vii și morți în societatea medievală*, București, Editura Meridiane, 1998, 336 p.

condamnare a unor practici (cămătăria, de exemplu), strigoii susține fără îndoială discursul Bisericii.

Dar aceasta este doar o dimensiune a interpretării sale, pentru că sondarea în profunzime a relatărilor despre strigoi indică și un interes din ce în ce mai mare pentru soarta proprie sau a celor din jur. Fenomenul se produce după secolul al XI-lea, în paralel cu consolidarea solidarităților medievale. Aparițiile strigoilor respectă, paradoxal, aceste raporturi (o dovadă în plus pentru validarea ipotezei de lucru: “morții nu au altă existență decât cea pe care cei vii le-o oferă”). Inițial o figură stranie, incertă, strigoii capătă așadar o notă familiară, pentru că el depune mărturie despre relațiile de înrudire (familială, spirituală, de stare), despre solidaritatea dintre vii și decedați. Acest mort care încă n-a părăsit lumea celor vii o face pentru a reaminti acesteia importanța intercesiunilor pentru odihna sa. Iată de ce autorul crede că înmulțirea relatărilor despre strigoi în secolele XII-XIII nu coincide întâmplător cu “nașterea Purgatoriului” despre care a scris Jacques Le Goff.

Strigoii devine reprezentarea unei contradicții între “dorința și imposibilitatea de a uita, între fragilitatea memoriei și voința de a-și aminti”. El dă seama nu numai de importanța relațiilor sociale, dar și despre modul cum funcționează memoria societății medievale. Dacă *memoria* era un concept important pentru structurile temporale medievale, garantul bunei sale funcționări fiind Biserica, strigoii care refuză să respecte “travaliul doliului”, amenința să stânjenească memoria liturgică. Tulburându-i pe cei vii el atrăgea atenția că ritualul de trecere nu s-a îndeplinit cum trebuie. Atenția crescută pentru satisfacerea corectă a acestuia merge mână în mână cu grija sporită pentru sufletul său și pentru soarta celor din jur (exemplul negustorului Giovanni Morelli).

Acestea sunt doar câteva dintre funcțiile strigoilor în societatea medievală occidentală pe care le surprinde Jean-Claude Schmitt, abordând deopotrivă textele narative și imaginile (iconografice sau enluminurile cu care autorul este de altfel familiarizat în cadrul atelierului pe care-l conduce la EHESS), într-un demers care poate oferi sugestii interesante și pentru cercetătorul român care se apleacă asupra studiului raportului dintre vii și morți.

Nicolae Mihai